

XIX A. PABAIGOS IR XX A. PRADŽIOS LIETUVOS ATEISTAI APIE GNOSEOLOGINES RELIGIJOS IŠTAKAS

J. BARZDAITIS

Sunkų erškėčių kelią praėjo Lietuvos pažangioji mintis. Daug žalos jai pridarė ilgą laiką Lietuvos kultūriniame gyvenime viešpatavę kunigai ir jėzuitai, kurie, būdami „prisisegę prie lietuvių kuno cziulpė kaip dielės gyvastines ir protiszkas pajiegas tautos“¹. Visuomenės, mokslo bei ateistinės minties vystymąsi jie stengėsi sustabdyti inkvizicijos būdais, bet tai geriausių Lietuvos žmonių neįbaugino. Vienas tokių buvo ateizmo pradininkas Lietuvoje Kazimieras Liščinskis, kuris, jėzuitų ir Vilniaus vyskupo K. Bžostovskio buvo apkaltintas ir 1689 m. už įsitikinimus sudegintas Varšuvoje ant laužo. Materializmo, o kartu ir ateizmo tradicijas vystė Vilniaus universiteto profesoriai ir studentai. Ta prasme ypač pažymėtini pirmieji XIX a. dešimtmečiai. Universiteto auklėtinis S. Daukantas rūsčiai kritikavo reakcinę katalikų dvasininkų veiklą, demaskavo kryžiuočių ordino plėšikiškumą ir žiaurumą, smerkė Romos popiežiaus talkininkavimą užsienio grobikams.

Pažangiosios lietuvių kultūros veikėjų tarpe žymią vietą užėmė XIX a. pabaigos ir XX a. pradžios ateistų plejada. Tai žinomi Lietuvos švietėjai, visuomeninės, mokslinės ir literatūrinės minties atstovai — S. Matulaitis, J. Biliūnas, J. Adomaitis-Šernas, J. Šliupas, J. Mačys-Kėkštas, V. Dembskis, J. Andziulaitis, P. Mikolainis, D. Kaleininkas ir kt. Tuometiniuose lietuviškuose laikraščiuose — „Varpe“, „Ūkininke“, „Apšvietoje“, „Lietuviškajame balse“ ir kt. — buvo spausdinami ateistiniai straipsniai, kritikuojami religija ir klerikalai.

Kovos prieš religiją ir klerikalizmą pagrindą sudarė tie socialiniai poslinkiai, kurie tada vyko tiek visoje Rusijoje, tiek ir Lietuvoje. Kapitalizmas, kuris, Lenino žodžiais, vystėsi „taip sparčiai, kad per kelis dešimtmečius įvyko pasikeitimų, kurie kai kuriose senose Europos šalyse truko ištisus amžius“², sukėlė gyvą įvairių to meto visuomenės klasių ir sluoksnių judėjimą. Nuolat stiprėjo pažangiųjų srovių ir jėgų, kurios bet kuria kaina siekė išlaikyti esančią atgyvenusią tvarką, susidūrimai.

Religija ir dvasininkai to meto Lietuvoje vaidino svarbų visuomeninį vaidmenį. Antstatinės religinės pažiūros ir įstaigos aktyviai gynė viešpa-

¹ „Apszvieta“, 1892, Nr. 1, 10 psl.

² V. I. Leninas. Raštai, 17 t., 94—95 psl.

taujančią ekonominę bazę ir glaudžiai bendradarbiavo su carizmu ir reakcija. Tamsi, nuskurdusi ir engiama liaudis buvo religinga, dvasininkų įtaka jai buvo stipri, todėl tuometinės klasės, gindamos savo interesus, negalėjo nespresti klausimo apie savo santykį su religija bei kunigija. Kovą su religija ir klerikalizmu, santykius su kunigija nulėmė klasiniai interesai, todėl Lietuvos ateistai XIX a. pabaigoje ir XX a. pradžioje nesudarė vieningos monolitinės armijos.

Vieniems jų buvo būdingas liberalizmas, kurį apsprendė to meto buržuazijos silpnumas, bailumas ir kompromisiškumas. Su feodalizmo liekanomis buržuazija kovojo liberaliniais šūkiais ir prašymais. „Liberalai, — rašė V. Leninas, — norėjo „išlaisvinti“ Rusiją „iš viršaus“, negriaudami nei caro monarchijos, nei dvarininkų žemėvaldos ir valdžios, skatindami juos tik „nusileisti“ laiko dvasiai“³. Tai kova prieš carą su caro pagalba, prieš feodalizmą su feodalų pagalba, prieš religiją su kunigijos pagalba. Liberalieji ateistai kritikavo kai kurias religijos, bažnyčios, kunigijos puses, beveik neliesdami religijos esmės. Jie siekė, kad feodalinė religinė ideologija taptų labiau priimtina buržuazijai. Jie kalbėjo, kad religiją galima pataisyti, apvalyti pagal buržuazinį modelį. Tokia kritika turi atskirų vertingų elementų, bet pagrindinė jos linija yra liberalinė: tai tik siekimas pagerinti religiją ir kunigus.

Kiti ateistai buvo nesutaikomi religijos ir klerikalizmo priešai. Jie suprato, kad kiekviena religija, nors ir „racionaliausia“, yra antimokslinė, priešiška pažangai, kliūtis visuomenės vystymuisi, J. Adomaičio-Šerno žodžiais, „palaikytoja senų tautos papročių ir įtikėjimų“, „suturėtoja pirmžengystės“⁴. Žinoma, tai nereiškia, kad visų šių ateistų pažiūros, jų tarpe ir J. Adomaičio-Šerno, buvo nuoseklios.

Ryškiai demokratinės buvo ateistų S. Matulaičio ir J. Biliūno pozicijos. Jie jau buvo susipažinę su kai kuriais proletarinės mokslinės pasaulėžiūros klasikų veikalais, neapkentė išnaudojimo, priespaudos ir tamsos. Nors jie tuo metu iki revoliucinio marksizmo nepakilo, bet buvo aktyvūs socialdemokratinio judėjimo dalyviai. Jie rūsčiai kritikavo religiją ir idealizmą, buvo bebaimiai klerikalizmo ir bažnytininkų priešai, karštai gynė darbo žmonių, darbininkų interesus, mokslą ir materialistinę filosofiją.

To meto Lietuvos ateistinės minties ypatybę sudarė tai, kad ji, remdamasi gamtos mokslais, stengėsi moksliskai nagrinėti tiek religiją apskritai, tiek kai kurias su ja susijusias problemas. Šalia daugelio straipsnių, kritikuojančių kunigijos ydas, randame knygų ir straipsnių (verstinių ir originalių), nagrinėjančių religijos kilmę, jos atsiradimo šaknis ir tolimesnę raidą, religijos ir mokslo priešingumą negyvosios ir gyvosios gamtos klausimais, religijos ir bažnyčios vaidmenį visuomenėje, religinių prietarų nugalėjimo būdus ir t. t. Tiek nagrinėjamų problemų platumu, tiek jų sprendimo gilumu šio laikotarpio Lietuvos ateizmas sudarė atskirą svarbų etapą.

Darbininkų judėjimo vystymasis, marksizmo idėjų sklaidymas nulėmė Lietuvos ateistinės minties formavimąsi dialektinio ir istorinio materializ-

³ Ten pat, 95 psl.

⁴ Šernas. Ethnologija arba mokslas apie žemės tautas, Chicago, 1903, 173 psl.

mo pagrindu. XX a. pradžioje šiam karingajam ateizmui atstovavo V. Kapsukas ir Z. Angarietis. Jų ir kitų revoliucionierių kovotojų visuomeninė, politinė, propagandinė, mokslinė ir literatūrinė veikla pavertė Lietuvos ateistinę mintį svarbiu ginklu, kovojant dėl išsivadavimo, dėl komunizmo.

Nepaisant didesnių ar mažesnių trūkumų ir nenuoseklumų, būdingų XIX a. pabaigos ir XX a. pradžios Lietuvos ateistams, jų, visų pirma demokratinės krypties atstovų, antireliginė ir švietėjiška veikla, gausūs veikalai turėjo progresyvios reikšmės, kovojant prieš tamsumą, religiją bei klerikalizmą. Jų ateistinės, mokslinės, literatūrinės veiklos indėlis į visuomeninės ir materialistinės filosofinės minties vystymąsi Lietuvoje buvo svarus.

Žinoma, jų veikalu, jų kovos su religija patyrimas turi būti naudojamas labai atsargiai, kad, kaip nurodė XII LKP suvažiavime drg. A. Sniečkus, nebūtų populiarinami buržuazijos ideologai, nebūtų stiprinamas jų ideologinis poveikis. Tikslinga naudoti tik vertingus jų darbus, rimtai kritikuojant buržuazinę autorių ideologiją. Tai įpareigoja ateizmo istorikus ankstesnių Lietuvos buržuazinių laisvamanių ateistines pažiūras įvertinti marksistiškai.

Straipsnyje kalbama apie tai, kaip XIX a. pabaigos ir XX a. pradžios Lietuvos ateistinė mintis, dar nesiremama dialektiniu ir istoriniu materializmu, sprendė vieną iš labai svarbių problemų — gnoseologinių religijos ištakų problemą. Jame nenušviečiami kiti klausimai, susiję su ateistine ir antireligine kova Lietuvoje, taip pat nenušviečiamos V. Kapsuko, Z. Angariečio ir kitų proletarinių revoliucionierių ateistinės pažiūros, turėjusios labai didelės reikšmės, formuojantis marksistinei-lenininei ateistinei minčiai Lietuvoje.

* *

*

Religijos esmės bei religijos atsiradimo priežasčių problema užima žymią vietą materializmo ir ateizmo istorijoje.

Religijos esmės ir kilmės problemos analizė glaudžiai susijusi su tolimesniu materialistinės pažinimo teorijos, su materialistinės pažiūros į pasaulį ir į visuomenę vystymusi.

Kiek filosofijos istorija yra materializmo ir idealizmo kovos istorija, tiek ir religijos esmės ir kilmės problemos buvo sprendžiamos religijos apologetų ir ateistų dvikovoje. Įžymieji ikimarksistiniai religijos kritikai — graikų ir romėnų materialistai, Spinoza, prancūzų enciklopedistai, L. Feuerbachas, rusų revoliuciniai demokratai įnirtingoje kovoje gynė materialistinę pasaulėžiūrą, griovė religinius kanonus, plėtojo ateistinę mintį religijos supratimo ir atsiradimo klausimu. Studijuodami jų darbus, matome, kaip mokslinė pasaulėžiūra vis labiau atskleisdavo religijos, kaip iliuzijos, esmę, vis nuosekliau aiškino jos atsiradimo priežastis, matome tas milžiniškas aukas, kuriomis mokslas pirkė sau teisę į gyvenimą, žmoniją — į pažinimą.

Vystantis XIX a. pabaigos ir XX a. pradžios Lietuvos ateistinei minčiai, buvo labai svarbi religijos supratimo ir jos atsiradimo problema. J. Biliūnas, S. Matulaitis, J. Adomaitis-Sernas, J. Šliupas, V. Dembskis ir kiti to meto ateistai savo darbuose, paplitusiuose Lietuvoje, šią problemą sprendė priešingai bažnyčiai, šventoms knygoms ir „moksliniams“ teologų įrodinė-

jimams. Tiesa, ne visi jie pasisakydavo ir juo labiau buvo žinovai visais ateizmo ir religijos klausimais. Ne visi jų teiginiai buvo vienodo lygio: kai kurie dažniausiai apsiribojo tikta viena kita ir tai beveik visada bendro pobūdžio pastaba.

Nors tos pažiūros buvo fragmentiškos, visi to meto Lietuvos ateistai sutarė, kad religija neatsirado kartu su žmogumi, bet yra istorinis reiškinys, kad pirmą kartą žmonės ilgą laiką nepraktikavo jokios religijos, S. Matulaičio žodžiais, „neturėjo jokio supratimo apie tikėjimą“⁵. Jie teigė, kad religija atsirado vėliau. Skirtingose šalyse, įvairiu laiku, priklausydamos nuo skirtingų sąlygų, gimė skirtingos religijos.

Lietuvos ateistai turėjo išspręsti daugelį labai svarbių uždavinių: jiems reikėjo ne tik atmesti, bet ir sugriauti teologines pažiūras į religiją, ne tik paskelbti ir deklaruoti, bet ir įrodyti savų antibažnytinių pažiūrų teisingumą.

Kritikuodami teologines dogmas apie religijos ištakas, Lietuvos ateistai tada vienu iš svarbiausių dalykų laikė parodyti religijos antimoksliskumą žmogaus sąmonės ir mąstymo klausimu. Jie labai daug dėmesio skyrė, kritikuodami religinę dogmą apie žmogaus sielos nemirtingumą. Ir tai suprantama. Įrodžius, kad žmogus neturi dieviškos, nemirtingos sielos, kad žmogaus sąmonė, mąstymas nepriklauso nuo antgamtinių jėgų, neišvengiamai nustoja prasmės bažnytiniai mėginimai biologiškai sieti religiją su žmogaus prigimtimi, gyvybe, jausmais, sąmone.

Žinoma, Lietuvos ateistai iš viso nepaneigė ryšio tarp sąmonės ir religinių vaizdinių. Jų reikšmingiausiuose veikaluose aiškiai vyrauja idėja, kad religiniai vaizdiniai žmogaus galvoje atsirado neatsitiktinai, kad jų ištakų reikia ieškoti žmonių sąmonėje ir egzistavimo sąlygose. Taip aiškindami religijos kilmę, siedami religinius vaizdinius su žmonių sąmone, jie ryšį tarp jų suprato visiškai skirtingai negu bažnyčia.

Bažnytininkai, jungdami dievą su žmogaus siela, tuo pačiu jungė religiją su sąmone. Šia prasme to meto Lietuvos (ir ne vien Lietuvos) fideistų stovykloje buvo labiausiai paplitusi ir vaidino svarbų vaidmenį „įgimto religinio jausmo“ pažiūra⁶. Jos gynėjai tvirtino, kad religinis tikėjimas egzistuoja taip seniai kaip ir žmonija, kad religija visada buvusi, yra ir būsianti, nes ji esanti amžina. Jie teigė, kad ir pirmieji žmonės turėję religinius vaizdinius, nes žmonėms esąs „įgimtas ypatingas religinis jausmas“, kuris esąs paties dievo žmogaus „sielai“ suteiktas, todėl kiekvienas jau gimstąs su religinėmis pažiūromis ir įsitikinimais. Antra vertus, bažnytininkai teigė, kad religija žmonėms duota paties dievo apreiškimu. „*Męs krikščionys, — skelbė jų spauda, — dėlto tikime į nekurias nesuprantamas teisybes arba paslaptis, nės tai nesipriešina mūsų protui ir: nės esame persitikrinę, juog jqs pats Dievas apreiškė*“⁷.

Šias pažiūras klerikalinė spauda, kunigai, reakcija su jėzuitišku užsiėmimu platino ir gynė. Religiniam laikraštyje „Kryžius“ vienas iš jo

⁵ S. M. Kaip žmogus gyvena ant žemės, Chicago, 1903, 27 psl.

⁶ Ir šių dienų religijos apologetai dažnai remiasi „įgimto religinio jausmo“ teorija.

⁷ „Kryžius“, 1904, Nr. 2, 3 psl.

ideologų J. Jasienskis (J. Uosis) straipsnyje „Dievo apreiškimas“ rašė, kad žmogus, dievo iš nieko sutvertas ir gavęs nemirtingą sielą, „gali pripažinti teisybes ir įstatymus tikėjimo prigimto, nes ranka Dievo juos rauste įrausė gelmėje jojo širdies ir proto“⁸.

Kitoje vietoje skaitome: „Tikėjimas yra tai surinkimas visų santikių (pėrstovinėjimų), kurie žmogų vienija su Dievumi. Tie santikiai yra dvejoji, nes iš dvejojo plaukia šaltinio: vieni stačiai paeina iš *žmogaus prigimimo* (pabraukta mūsų — J. B.), kiti gi iš Dievo mylistos. Surinkimas pirmųjų ir lygiai priedermės iš jų paeinančios, daro taip vadinamą *tikėjimą prigimtą*, iš kitų gi susideda *tikėjimas ančprigimtinis*“⁹. Vadinasi, greta apreiškimo, svarbiausią vaidmenį vaidinąs žmogui „įgimtas religinis jausmas“, apie kurį kitame „Kryžiuje“ išspausdintame straipsnyje „Ar gamta dievaitis?“ skaitome: „Būk kas nebuves, o vienog žmogaus protas ir širdis jau iš *prigimto jauste jaučia* (pabraukta mūsų — J. B.), kad yra už tų visų regimų dalykų viena priežastis, vienas valdytojas, kad yra Viešpats Dievas“¹⁰. Tą patį J. Jasienskis (J. Uosis) rašė ir „Dirvoje—Žinyne“: „...Žmogaus vidaus balsas ar jausmas, vis tiek, kaip vadysime, sakyte-sako, kad kiekvienas žmogus apart kūno, turi dūšią, kad yra ant jo augštesnė esybė — Dievas, nuo Kurio jis prigulinčiu jaučias, juog vidaus balsas, sąžinė kiekvieną užtikrina: po šio trumpo gyvenimo ant žemės būsiantis kits gyvenimas — amžinasis, nes to trokšta, reikalauja visas žmogaus prigimimas“¹¹.

Skelbdami, kad dievas yra apdovanojęs žmogų „įgimtu religiniu jausmu“, bažnytininkai taip pat nurodė, kad dievas prisakė žmogui, kaip pastarasis turi tą jausmą išreikšti. „Dievas kaip yra pradžia mūsų vidurinių jausmų, taip lygiai yra pradžia ir išvidinių (viršutinių) ženklų tiems jausmams išreikšti“¹². „Tas jau žmogui prigimtas jausmus išvidiniais ženklais apreiškšti. Dievas taip buvo geras, kad sutvėręs žmones dėl garbės savo, tuojau jiems suteikė tam tikras apeigas, kuriomis galėtų širdies jausmus parodyti“¹³. Tuo būdu įrodinėjama, kad net bažnytinės bei visos kitos religinio kulto apeigos esančios žmogui įgimtos. Vadinasi, religininkų pažiūra yra tokia: religija — amžina, nes „religinis jausmas“ ir jo išreiškimas pagal dievo valią žmogui įgimtas.

„Įgimto religinio jausmo“ išradimas buvo ir yra labai masinantis dalykas religijos apologetams, nes, turint tokį pagrindą kaip subjektyvus jausmas, nesunku savivaliauti ir patogu kurti bet kokias religines konstrukcijas. Jei žmonėms tikėjimą vienu ar kitu būdu įdiegė dievas, jei religija yra jausmo, o ne proto reikalas, jei jos teisingumo nereikia įrodinėti, nes svarbiausias įrodymas yra dievo apreiškimas, tai užtenka vien aklo tikėjimo.

XIX a. pabaigos ir XX a. pradžios Lietuvos ateistai nesutaikomai kovojo prieš mistinį religijos ir jos kilmės aiškinimą, įrodinėdami, kad kuni-

⁸ Ten pat, Nr. 3, 4 psl.

⁹ Ten pat, 2 psl.

¹⁰ „Kryžius“, 1903, Nr. 7—8, 15 psl.

¹¹ „Dirva—Žinyas“, 1903, Nr. 7, 105 psl.

¹² „Kryžius“, 1903, Nr. 3, 46 psl.

¹³ Ten pat, Nr. 2, 35 psl.

gijos pažiūros yra antimokslinės ir todėl neteisingos. Jau 1892 m. „Apšvietoje“ buvo rašoma, jog tikėjimas nėra nei kiekvienam žmogui įgimtas¹⁴, nei dievo apreiškimas dalykas¹⁵. Atmetę „teoriją“ apie religijos amžinumą ir įgimto religinio jausmo buvimą, atmetę dieviškąjį apreiškimą, Lietuvos ateistai buvo tos nuomonės, kad žmogus gimsta be jokio religingumo, kad religiją sukelia tam tikros sąlygos, kad religiniai vaizdiniai yra fantastiškas tikrovės atspindys.

Šių teisingų pažiūrų pagrindas buvo materialistinis pažinimo teorijos supratimas.

Lietuvos ateistams būdinga materialistinė pažiūra tiek į visatą, tiek į negyvąją ir gyvąją gamtą. Jie visi buvo evoliucionistinių pažiūrų šalininkai, labai vertino „garsingą mokslinčių“ Darviną ir jo teoriją apie žmogaus išsivystymą iš gyvulių pasaulio. J. Adomaitis-Sernas galvojo, kad tikrai „neapšviesti tamsunai“ gali tikėti, jog pasaulis, žvaigždės, saulė, planetos, žemė, augalai, gyvuliai ir žmogus buvo dievo sutverti¹⁶. Pvz., J. Šliupas, nurodęs, kad *ex nihilo nihil fit*, aiškino, jog žmogus kaip ir gyvuliai yra atsiradę „keliais išsilydymo iš prastesnių ir žiamesnių tvarinių į kassyk sukrautinesnius ir augsztesnius, taip jog nei šiųdien toks tvėrimas neyra užsibaigęs, nors nės jau nebemislyja apie prakaitingąjį darbsztumą perseusio dievo“¹⁷.

J. Biliūnas, S. Matulaitis, J. Adomaitis-Sernas, J. Šliupas ir kiti Lietuvos ateistai atmetė religijos dogmą, jog žmogų sutvėręs dievas pagal savo paveikslą. Remdamiesi mokslu, jie aiškino, kad žmogaus kaulai, raumenys, net smegenys labai panašūs į analogiškus daugelio gyvulių organus. O taip yra todėl, kad „žmogus kilo iš seniaus buvusių prastesnių veislių, o tos paskutinėsios dar iš prastesniųjų ir t. t.“¹⁸, kad žmonės „turėjo sykiu su beždžionėmis tuos pačius prosenius“¹⁹.

Jie, nepripažindami dievo įtakos žmogaus vystymuisi, nepripažino jos ir sąmonės susidarymui. Remdamiesi mokslo duomenimis apie laukinių žmonių gyvenimą, Lietuvos ateistai aiškino, kad žiliausios senovės žmonių sąmonė buvo dar labai menkai išsivysčiusi, kad „pirmutinis žmogus buvo suvisai gyvuliškas“²⁰, nes jis dar tik žengė iš gyvuliškojo pasaulio į žmogiškąjį. J. Biliūnas pastebėjo, kad šie žmonės dėl be galo primityvių darbo įrankių, dėl savo gyvenimo būdo buvo neįpratę ir negalėjo sudėtingai mąstyti, jų kalba, dar tik pradėjusi formuotis, ilgus amžius buvo labai skurdi, nežodinga.

Sie „suvisai gyvuliški“ žmonės žūt būt kovojo su rūsčia ir nesvetinga aplinka. „Prisipirti amžinai kovoti su gamta ir kitais savo priešais už bū-

¹⁴ „Apszvieta“, 1892, Nr. 4, 229 psl.

¹⁵ Ten pat, Nr. 6, 408 psl.

¹⁶ Sernas. Kaip gyvena augmenys, Chicago, 1901, 29–30 psl.

¹⁷ „Apszvieta“, 1892, Nr. 4, 228 psl.

¹⁸ J. Biliūnas. Raštai, 2 t., V., 1955, 196 psl.

¹⁹ Ten pat, 199 psl.; Sernas. Žvėrys ir žmogus, Chicago, 1906, 3–4 psl.; S. M. Zemės istorija, Chicago, 1904, 52 psl.; J. Šliupas. M. D. Lietuvių tauta senovėje ir šiųdien, 1 t., Plymouth, 1904, 9 psl.

²⁰ J. Biliūnas. Raštai, 2 t., 197 psl.

vį, — rašė J. Biliūnas, — jie išmoko dirbti visokius įrankius — pirma iš molio, akmens ir titnago, o paskui iš geležies, vario ir kitų metalų: lavino toį kovoj savo kūno, proto ir dvasios spėkas...“²¹. Taip kito darbo įrankiai, o su jais ir žmonių pažinimas, sąmonė, kuri per ilgus amžius palaipsniui išsivystė iki dabartinės.

Tai, kad Lietuvos ateistai žmogaus ir jo sąmonės kilmę aiškino materialistiškai, rodo, jog jie laikėsi iš esmės materialistinės pažinimo teorijos. Jie nė kiek neabejojo, kad pasaulis yra materialus, kad jis egzistuoja objektyviai ir nepriklausomai nuo jį atspindinčios sąmonės, kad pasaulis yra pažinus ir kad jį pažįstame smegenimis, kurios yra mąstymo organas²².

To meto ateistinėje lietuvių literatūroje nurodoma, kad žmogaus jutimo organai yra tiesiog susiję su išoriniu pasauliu. Išoriniai daiktai, veikdami jutimo organus, sukelia pojūčius. Tokiu būdu, pojūčių objektai yra už žmonių sąmonės egzistuoją daiktai. J. Adomaitis-Šernas atskleidė ir patį mechanizmą, kuriuo sukeliami pojūčiai. Tai periferinių receptorių visuma, nervinio dirginimo išsiskleidimo keliai ir galvos smegenys. Išorinio pasaulio daiktai dirgina periferinius receptorius (regėjimo, klausos, uoslės ir kitus organus), šis padirginimas nervais perduodamas į smegenis, ir įvyksta sąmonės faktas, gaunamas tų daiktų atspindys. Smegenys vaizdingai palyginami su telegrafo stotimi, o nervinio dirginimo išsiskleidimo keliai su telegrafo vielomis²³. Šitokios pažiūros apie žmogaus jutimo organų santykį su išoriniu pasauliu buvo materialistinis pasaulio pažinimo supratimas. Jei nebūtų išorinio pasaulio ir jei žmogus neturėtų jutimo organų, smegenų, nebūtų ir pažinimo proceso.

Atkreipęs dėmesį į objektyvią pažinimo proceso pusę, į subjektyvų objektyvaus pasaulio vaizdą, J. Adomaitis-Šernas pasisakė prieš subjektyvų idealizmą, ypač prieš jo loginę išvadą — solipsizmą. Išdėstęs subjektyviojo idealizmo pažiūras apie laiką, erdvę, priežastingumą, pojūčius, jis klausė: „Bet ar ištikro išpuola iš to, ką mes iki šiol kalbėjome, kad viskas, ką mes matome visur, kas mus apskrieja ir mes patys — esame tik mūsų pačių fantazijos išmislu, viskas yra tik sapnas..?“ Ir čia pat atsakė: „Žinoma ne!.. mūsų supratimas apie svietą, paremtas ant jausmų, yra tik objektyvišku išreiškimu žinomų apsireiškimų ant svieto“²⁴. J. Adomaitis-Šernas tiek subjektyviajam idealizmui, tiek apskritai idealizmui ir religijai priešpastatė materialistinę atspindėjimo teoriją. Knygoje „Žvėrys ir žmogus“, nagrinėdamas santykį tarp žmogaus smegenyse atsiradusio vaizdinio ir sudirginusio išorinio daikto, sukėlusio tą vaizdinį, jis nurodė, kad to proceso pasekmė yra sąmonės aktas, pasireiškęs jutiminio atspindžio forma: kopija, nuotrauka, paveikslu. Pvz., kalbėdamas apie akies atspindimą vaizdą, jį lygino su fotografija²⁵.

²¹ Ten pat, 199 psl.

²² S. M. Kaip sutaisytas žmogaus kūnas, Plymouth, 1901, 24, 25, 29 psl.; Šernas. Žvėrys ir žmogus, 249—250 psl.

²³ Šernas. Žvėrys ir žmogus, 259 psl.; Šernas. Gamtos pajiegos ir kaip iš jų naudotis, Chicago, 1904, 7, 8 psl.

²⁴ Šernas. Gamtos pajiegos ir kaip iš jų naudotis, 14—15 psl.

²⁵ Šernas. Žvėrys ir žmogus, 265 psl.

To meto Lietuvos ateistai nesuprato viso pažinimo proceso sudėtingumo. Nors jų kryptis buvo teisinga, vis dėlto V. Lenino pastaba apie senojo materializmo, „kurio pagrindinė *nelaimė* yra nemokėjimas dialektiką pritaikyti Bildertheorie, pažinimo procesui ir vystymuisi“²⁶, ribotumą jiems tinka. Jie į objektyvaus, išorinio pasaulio atspindėjimą žiūrėjo kaip į tiesioginį, betarpišką, veidrodinį arba fotografinį daiktų atspindį žmogaus sąmonėje. Ir pirmiausia tai buvo būdinga paties L. Biuchnerio pažiūroms, platinamoms Lietuvoje: „Žmogiškoji išmintis... yra tiktai zerkolu, kuris visatą atmuša, ir logika bei mechanizmas yra tuomi pačiu dalyku“²⁷. Lietuvos ateistai nekalbėjo apie pažinimo proceso vystymąsi, apie perėjimą iš reiškinio į esmę. Jiems būdingas stebėtojiškumas. Jie nesuprato visuomeninės praktikos reikšmės, pažįstant išorinį pasaulį. Ir nors S. Matulaitis kaip ir J. Biliūnas siejo mąstymo ir gamybos įrankių tobulėjimą²⁸, praktiką jie suprato ribotai, iš esmės panašiai kaip ir rusų revoliuciniai demokratai, kurie joje tematė žmogaus poveikį gamtai, jo kovą su gamta. Bet, pažymėdami šiuos Lietuvos ateistų trūkumus, turime pripažinti, kad jie buvo įsitikinę materialistinės atspindėjimo teorijos šalininkai.

Materialistinė pažinimo (atspindėjimo) teorija leido Lietuvos ateistams materialistiškai aiškinti religijos kilmės klausimą, teisingai įvertinti pažiūrą apie „įgimtą religinį jausmą“.

Pagal J. Biliūną, J. Sliupą, S. Matulaitį biblijos pasakojimai apie antgamtinę žmonių kilmę yra neteisingi. Jei žmonės yra išsivystę iš gyvulių, o pastarieji — iš dar paprastesnių gyvosios gamtos formų, jei gyvybė, esant tam tikroms sąlygoms, atsirado iš negyvos medžiagos, tai ir gyvuliniai žmogaus proseniai negalėjo turėti nemirtingos sielos ir „įgimto religinio jausmo“. Dėl tos pačios priežasties jo negalėjo iš jų paveldėti ir žmonės.

Bet, palyginus su gyvuliu, žmogus yra nauja kokybė, turinti naujų, tik jai būdingų savybių, tarp kurių „įgimto religinio jausmo“ nėra. Jis neatsirado ir negalėjo atsirasti.

XIX a. pabaigos ir XX a. pradžios Lietuvos ateistai, būdami įsitikinę, kad visa dvasinė žmonių veikla yra istoriškas žemiškos kilmės reiškinys, kad žmonės „gyvulišką“ savo prosenių sąmonę pakeitė į dabartinę dirbdami ir kovodami, kad tai įvyko tiktai pačių žmonių jėgomis be jokios antgamtinės pagalbos, jokių „amžinų, įgimtų religinių vaizdinių“ nepripažino.

Religinių vaizdinių, atsiradusių žmonėms dirbant ir kovojant, jie nelaikė įgimtais. Šią tezę patvirtino jų pažiūros idėjų kilmės klausimu. Remdamiesi materialistine pažinimo teorija, jie nepripažino nei įgimtų idėjų, nei „įgimto religinio jausmo“. Šiuo klausimu J. Sliupas Lietuvoje buvo išpopuliarinęs vulgariojo vokiečių materialisto L. Biuchnerio mintis, kurios, materialistinei filosofijai Lietuvoje žengiant pirmuosius žingsnius, savo priešišku religijai suvaidino tam tikrą teigiamą vaidmenį. Vokiečių vulgarųjų materialistų veiklą „į vokiečių filisterio galvą kimšti ateizmą“ F. Engelsas laikė „nors ir siauru, ribotu“, bet „visgi neblogo dalyku“²⁹.

²⁶ В. И. Ленин. Соч., т. 38, стр. 360.

²⁷ Liudvikas Biuchner. Speka ir medega, Chicago, 1902, 284 psl.

²⁸ S. M. Kaip žmogus gyvena ant žemės, 27 psl.; J. Biliūnas. Raštai, 2 t., 199 psl.

²⁹ Фридрих Энгельс. Дialeктика природы, 1950, стр. 159.

Biuchnerio pažiūras straipsniais, knygelėmis skleidė J. Šliupas, V. Dembskis ir kiti ateistai. 1902 m. J. Šliupas išvertė į lietuvių kalbą ir išleido pagrindinį L. Biuchnerio veikalą „Spėka ir medega“ („Kraft und Stoff“), kur materialistiškai nušviečiami pagrindiniai gamtos klausimai. Daug vietos ten skiriama įvairiems religijos klausimams, kritikuojuama „įgimto religinio jausmo“ teorija, žinoma, iš vulgariojo materializmo pozicijų.

Kritikuojant pažiūrą apie įgimtas idėjas, pasisakoma prieš Platoną bei Dekartą ir palaikomas Lokas ir Hobsas. Pastarasis mokė, kad „visa pažintis paeinanti iš išlaukinio patyrimo, ir kad išmintis bei protas esą tikrai rokunda su įspaudomis, kurios paeinančios iš jautimo pajautų ir perdaviamos esančios per nervus“³⁰. Nėra jokių apriorinių, amžinų idėjų, tiesų, moralės normų, kurios visais laikais ir visose tautose būtų nekintamos. Jos jokių būdu negali būti perduodamos iš kartos į kartą biologiškai. Jei vaikai užgimdami ir paveldi tam tikras tėvų savybes, tai „sužiniška nuovoka, idėja arba tam tikras dvasiškas žinojimas *kaipo toks*, niekad negali įgimtu būti“³¹.

J. Šliupo verstoje Biuchnerio knygoje pabrėžiama, kad idėja, idealas, moralinė norma yra ne pavienio asmens sąmonės produktas, o visos giminės dvasinės veiklos pasiekimas, jos „dvasišku vaisiumi arba žiedu, įgytu per suvienytą triusą nesuskaitomų gentkarčių ir ilgų šimtmečių“³². Visai teisingai čia pastebima, kad idėjos yra objektyvios visuomeninės sąmonės reiškiny, tačiau ta visuomeninė sąmonė pateikiama kaip savaranki substancija, be ekonominio pagrindo, kuris ją apspręstų. Tokiu būdu, ji suprantama idealistiškai. Tai viena. Antra, ji pateikiama kaip vieningos, be jokių vidinių prieštaravimų, visuomenės sąmonė, kurios idėjos yra bendros visai visuomenei. Nei visuomenės, nei visuomeninės sąmonės klasinio suskiliimo neparodoma.

Iškėlus tezę, kad idėja yra istoriška ir įgyja „objektyvišką formą“, toliau knygoje aiškinama, kaip tą idėją įsisąmonina atskiras žmogus. Jam belieka tikrai pasisavinti, kas jau yra iki jo sukurta, o tai jis gali padaryti ne fiziologiškai, bet mokymusi, mąstymu, nes sugebėjimą mąstyti jis yra paveldėjęs iš tėvų ir prosenių. Čia pat, operuojant skaitlingais įvairių sričių pavyzdžiais, nagrinėjama, kaip įvairiose tautose, įvairiais laikotarpiais susidarė moralinės, estetinės ir kitokios idėjos. Tiesa, visų svarstymų pagrindu imamas abstraktus žmogus, „žmogus apskritai“ su feuerbachine etikete — „žmonių meilė yra vienintelė tikra dievo meilė“.

Bet ir pernelyg išpučiant klaidingas L. Feuerbacho filosofijos puses, nagrinėjant idėjų vystymąsi, buvo daromos svarbios išvados, kad istorijos faktai, visuomeninis gyvenimas neleidžia tvirtinti ir tikėti, jog yra idėjos, pažiūros, mintys, kurias žmonėms suteiktų kokios nors antgamtinės būtybės. Pagal J. Biliūną, pirmųjų žmonių „mokintoju buvo pati gamta ir žemė, ant kurios jie gyveno“³³. Nieko nėra antgamtiško, ir materialus pasaulis ne-

³⁰ *Liudvikas Buechner*. Speka ir medega, 264 psl.

³¹ Ten pat, 267 psl.

³² Ten pat, 271 psl.

³³ *J. Biliūnas*. Raštai, 2 t., 156 psl.

gali turėti iš nesamo anapusio pasaulio kilusių pažiūrų, idėjų ir elgimosi normų. Pasaulis vystosi pats savaime. Visi jame vykstantieji reiškiniai, visos idėjos ir pažiūros yra žemiškos kilmės. Pasauliui vystantis toliau, atsiras idėjos ir pažiūros, kurių anksčiau nebuvo, ir tas procesas vyks visą laiką, be galo.

Atmetus pažiūrą, kad egzistuoja įgimtosios idėjos, pradedama nuosekliai nagrinėti dievo idėją ir aukščiausiąją priežastį. Nurodoma, kad, teiginys apie „buvimą augščiausiosios priežasties visų daiktų... prieštarauja moksliskajam patyrimui“. O dėl dievo idėjos taip rašoma: „Jeigu yra teisybė, kad nėra jokių įgimtų pažvalgų arba idėjų, tad tvirtinimas anų turi būti klaidingas, kurie sako, kad taip vad. *idėja dievo* arba prasmė augščiausios *asabiškos* esybės, kuri švietą esanti sutvėrusi, valdanti ir užlaikanti, esanti kasžin kuomi žmogiškai dvasiai iš notūros įgimtu, neatbutinu arba instinktyvišku, ir todėl visais išminties argumentais neužginčytinu“³⁴.

Cia pat atsikertama bažnytininkams, kurie teigia, jog nesą tautų ir asmenų, neturinčių religingumo arba dievo idėjos. Pavyzdžiais nurodomi asmenys, kurie dėl ligos, fizinių trūkumų (aklumo, kurtumo-nebylumo) ar kitų priežasčių nebuvo religišškai auklėjami. Jie religijos nesupranta ir jokio įgimto religingumo nejaučia³⁵. Vadinasi, religija ir religiniai vaizdiniai yra atsiradę nepriklausomai nuo kokios nors antgamtinės jėgos.

Verta panagrinėti ir J. Adomaičio-Šerno pažiūras „įgimto religinio jausmo“ klausimu. Jis rašė: „Pamatas, šaknis tikėjimo dygsta iš žmogaus gyvenimo ir jo dvasios jausmų“³⁶. Iš karto atrodo, kad šiuo pasakymu, ypač užuomina apie „dvasios jausmus“, J. Adomaitis-Šernas palaikė „įgimto religinio jausmo“ šalininkus. Bet taip atrodo tik dėl terminologijos netikslumo. J. Adomaitis-Šernas tiek šiame, tiek kituose veikaluose „įgimto religinio jausmo“ teoriją kritikavo. O minėtame teiginyje nurodytos dvi religijos atsiradimo priežastys: 1) tam tikros žmogaus gyvenimo sąlygos ir 2) tam tikri žmogaus dvasios jausmai.

J. Adomaitis-Šernas niekur nekalbėjo apie kokią nors žmogui „įgimtą religinį jausmą“. Jis buvo tos nuomonės, kad žmonės kadaise gyveno be religijos ir nesijautė jos reikalingi. Todėl tapatinti jo terminą „dvasios jausmas“ su religiniais jausmais būtų nusižengimas tiesai. A. Adomaitis-Šernas, kalbėdamas apie religijos atsiradimo šaknis, turėjo galvoje tai, kad religijai atsirasti būtinas žmogaus baimės, beviltiškumo jausmas, kilęs iš to, kad žmogus neįveikia gamtos jėgų ir nesupranta jų esmės. Tikrai apie tokį jausmą užsiminė J. Adomaitis-Šernas.

Kad J. Adomaitis-Šernas nebuvo „įgimto religinio jausmo“ šalininkas, matyti visur, kur tik jis konkrečiau nagrinėjo žmonių santykį su religija. Teigdamas, kad kiekviena tauta pergyveno religinį periodą, jis kalbėjo ne apie „įgimtą religinį jausmą“, o apie tam tikrą tos tautos išsivystymo lygį. Tame pačiame puslapyje jis rašė: „Jeigu tikėjimu vadinsime įtakmę ant žmogaus ne pažįstamų jam pajiegy, tai nėra ant svieto tautos, ant kurios

³⁴ Liudvikas Buechner. Speka ir medega, 291 psl.

³⁵ Ten pat, 300–301 psl.

³⁶ Šernas. Ethnologija arba mokslas apie žemės tautas, 165 psl.

tos ne pažįstamos pajiegos ne turėtų įtekmės, kurių žmogus nesibijotų, kurioms ne atiduotų kokios nors garbės. Kadangi necivilizuotas ne supranta daugelio gamtiškų apsidreikimų, tai tuom pačiu jis turi ir daugiau jam ne suprantamų pajiegu, kurias garbina ir kurių bijosi³⁷. Dar po kelių puslapių jis kategoriškai pareiškė, kad religija atsirado „ne iš supratimo ir dvasios reikalavimo“³⁸.

Tokiu būdu, J. Biliūnas, S. Matulaitis, J. Adomaitis-Šernas, J. Šliupas nepripažino „įgimto religinio jausmo“. Tuo jie labai pastūmėjo į priekį ateistinę, antiklerikalinę Lietuvos mintį. Tai ypač ryškiai matyti, palyginus jų ir S. Daukanto pažiūras. Pastarasis smerkė katalikų dvasininkus, kurie, tarnaudami feodalams, tikybą naudojo žmonėms gąsdinti, vertė juos būti paklusniais ir beteisiais. Jis aprašė Lietuvą puldinėjusių kryžiuočių plėšikavimus ir žiaurumą, parodė, kad jiems talkininkavo ir Romos popiežius. Jis pasisakė prieš reikalavimus atlikinėti tokias bažnytines normas, kurios nesuderinamos su fizine žmogaus prigimtimi, bet iš viso religijos neatmetė. „Būde senovės lietuvių, kalnėnų ir žemaičių“, išleistame 1845 m., jis religiją klaidingai laikė žmonėms įgimtu dalyku, teigdamas, kad „kožnas žmogus turi širdyje savo įgimtą nuomonę apei Dievą, šios pasaulės įkūrėjį“³⁹.

Mokslas paneigia, kad yra ir kad gali būti kokios nors įgimtos idėjos. Tuo pačiu paneigiamas ypatingas „įgimtas religinis jausmas“.

Žinoma, jausmai egzistuoja. Jie atsiranda ir vystosi natūraliai, atspindėdami materialaus gyvenimo sąlygas. Tur būt, nėra tokios žmogaus veiklos srities ir tokių psichinių procesų, kurių neveiktų emocijos. Religija taip pat glaudžiausiai susijusi su žmogaus jausmų pasauliu. Bet tie jausmai, kurie susiję su tikėjimu, taip pat yra patys paprasčiausi jausmai, atsiradę ir egzistuoją visiškai nepriklausomai nuo religijos. Jie egzistavo iki religijos atsiradimo ir liks, jai išnykus.

Kai bažnytininkai mėgina konkrečiai kalbėti apie religinį jausmą, jie išskaičiuoja pilną pagarbos paklusnumą dievui, dievobaimingumą, dievo meilę, pasitikėjimą dievu ir pan.⁴⁰ Bet juk tai yra tik baimės, meilės, pagarbos, paklusnumo ir kitos emocijos. Jos, visų pirma, nėra dieviškos kilmės. Tokie žmogaus jausmai, kaip meilė ir neapykanta, baimė ir drąsa, džiaugsmas ir liūdesys, atsiranda, veikiant gamtai ir visuomeninėms sąlygoms. Ant- ra, tai nėra ir specialūs „įgimti religiniai“, o paprasčiausi normalūs jausmai. Jie gali būti susiję su bet kokia ideologija.

Baimė, meilė, dėkingumas ir kiti jausmai atsirado, dar prieš atsirandant tikėjimui į dievus. Baimės jausmas atsirado ir egzistavo, žmogui santykiaujant su gamta ir, apskritai, aplinka. Plėšrūs ir daug stipresni už jį žvėrys, žaibas ir perkūnas, žemės drebėjimai, liūtys, potvyniai, gaisrai ir kiti panašūs reiškiniai pirmą kartą žmogui buvo neįveikiami, pavojingi ir baisūs. Atsiradus religijai, šis savisaugos sukeltas natūralus baimės jausmas buvo perkeltas ir antgamtinėms jėgoms, dievams. Meilė, dėkingumą,

³⁷ Ten pat, 165 psl.

³⁸ Ten pat, 169 psl.

³⁹ S. Daukantas. Būdas senovės lietuvių, kalnėnų ir žemaičių, K., 1935, 108 psl.

⁴⁰ „Kryžius“. 1903, Nr. 2, 33 psl.

paklusnumą pirmiausia pradėta jausti motinai, vyresniesiems, gelbėtojams nuo nelaimės ir pan. Ir tai įvyko visiškai nepriklausomai nuo religijos. Bažnyčia šiuos jausmus susiejo su vaizdiniais apie antgamtnines jėgas, dievus, angelus, šventuosius ir tokiu būdu natūraliems žmogaus jausmams suteikė religinį atspalvį.

Matome, kad jausmai, teologų vadinami religiniais, yra patys paprasčiausi žmogaus jausmai, religijos nukreipti ne į materialius dalykus, ne į gamtos jėgas, o į fantastinius reiškinius. Jie religiniais tampa tik tada, kai yra siejami su pagrindiniais religijos elementais. Tokiu būdu, jie taip pat yra ne antgamtnis, bet „visuomeninis produktas“, kaip rašė K. Marksas „Tezėse apie Feuerbachą“⁴¹.

Kyla dar vienas klausimas: kodėl bažnytininkai tik tokius „kilnius“ jausmus, kaip meilė, baimė, paklusnumas ir pan., priskiria religijai ir vadinina „įgimtais religiniais jausmais“? Yra žinoma, kad kai kurių religijų tikintieji po nesėkmingos medžioklės ar žvejybos daužo lazdomis savo dievukus už tai, kad tie jiems nepadėjo. „Fetišisto šiurkštus geismas, — rašė K. Marksas, — *sudaužo* todėl savo fetišą, kad tas nustoja buvęs jo ištikimiausiu tarnu“⁴². Ir vis dėlto neapykantos arba pykčio ant dievo teologai nelaiko specifiniais „įgimtais religiniais jausmais“. Mat, tokiu atveju visus žmogaus jausmus reiktų paversti religiniais, o tada išryškėtų, kad ir vadinamieji „kilnieji“ yra paprasčiausi žmogaus jausmai. Antrą vertus, dabartinių, vadinamų „pasaulinių religijų“, apologetai, gindami religiją, kaip tam tikrą antstatinę instituciją tam tikromis socialinėmis sąlygomis, „įgimtais religiniais“ yra priversti laikyti tik baimę, meilę, paklusnumą ir kitokius „kilnius“ jausmus.

Vadinasi, religija emociškai pasireiškia vienokiais ar kitokiais jausmais, tiek „kilniais“, tiek ir „nekilniais“. Bet tai yra vis tie patys žmogaus jausmai, kurie kiekvienoje srityje vaidina kitokį vaidmenį, pasireiškia savaip. Pvz., mene jausmas daug svarbesnis kaip moksle ar filosofijoje. Religijoje emocijos gali būti ir labai stiprios. Bet tai ir viskas. Štai kodėl S. Enšlenas knygoje „Religijos kilmė“ rašo: „Nėra jokių ypatingų religinių jausmų; egzistuoja tik normalūs *jausmai, kurie susieti* su religiniu kompleksu“⁴³.

* *

*

Kad pagrįstų išvadą, jog pačios senovės laikų žmonės jokios religijos neturėjo, S. Matulaitis knygutėje „Kaip žmogus gyveno ant žemės“ rėmėsi tuolaikinio mokslo duomenimis ir visuomenės vystymosi faktais. Pirmiausia jis parodė, kad mokslo, ypač archeologijos ir etnografijos duomenys, nepatvirtina religijos amžinumo, nes kasinėjimas ir senovės paminklų tyrinėjimas nenuginčijamai įrodo, kad su faktais, rodančiais buvus religiją, susiduriama, tiriant tik paskutinįjį žmonijos istorijos laikotarpį. Ankstesnio laikotarpio tyrinėjimai tokių faktų neduoda. Kaip tik pastarųjų tyrinė-

⁴¹ K. Marksas, F. Engelsas. Rinktiniai raštai, 2 t., V., 1952, 364 psl.

⁴² К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 1, 1955, стр. 98.

⁴³ Шарль Эншлен. Происхождение религии, М., 1954, стр. 9.

jimų duomenimis S. Matulaitis ir rėmė savo pažiūrą, kad pirmieji žmonės religijos neturėjo. „Kad žmogus, — rašė jis, — tuomet neturėjo supratimo apie koki nors tikėjimą, matyti iš to, jog tarp tos gadinės liekanų neatranda nieko, kas galėtų rištis su koku nors tikėjimu“⁴⁴.

Dabar šias pažiūras dar ryškiau patvirtina tarybinis mokslas. Šiuo klausimu yra daugybė archeologinių, etnografinių, lingvistinių ir kitų darbų. Apie ikireliginį žmonijos laikotarpį rašė I. Stepanovas-Skvorcovas, J. Jaroslavskis, B. Bogajevskis, N. Tokinas, V. Nikolskis, J. Francevas⁴⁵. Į klausimą, — rašė J. Jaroslavskis, — ar visada žmonės tikėjo į dievą, ar pirmykštis žmogus turėjo religiją, mes turim atsakyti neigiamai. Jie negarbino dievų ne dėl to, kad suprato tikėjimo į dievą beprasmiškumą ir kiekvienos religijos apgaulę, o todėl, kad religija atsiranda tik vėlesnėje žmonijos vystymosi pakopoje⁴⁶.

Archeologiniai duomenys paneigia bažnytininkų tvirtinimą, kad religija yra amžina, jau nekalbant apie tai, kad pirmykščiai žmonės tariamai buvo monoteistinio tikėjimo. Mokslo duomenys, gauti tyrinėjant pirmykščių žmonių gyvenvietes Kaukaze, Ukrainoje, Amerikoje, Viduržemio jūros pakrantėse, leidžia spręsti, kad pirmykštis žmogus pirmuoju gana ilgu gyvenimo periodu neturėjo ir negalėjo turėti jokių religinių vaizdinių. Mokslas tvirtina, kad iš žmonijos istorijos, kuri truko apie milijoną metų, religinis periodas užima tik keletą dešimčių tūkstančių naujausios istorijos metų. V. Nikolskis rašo, kad religiniai tikėjimai ir apeigos atsirado neandertaliečio gyvenimo metu, žmonėms pereinant iš bandos į giminę bendruomenę⁴⁷. Tačiau ir neandertaliečio religingumo klausimu tarybiniai archeologai nėra vieningos nuomonės. P. Boriskovskis ir A. Okladnikovas teigia, kad neandertalietis tikėjęs⁴⁸, o M. Pliseckis, B. Šarevskaja, B. Bogajevskis, P. Jefimenka su tuo nesutinka⁴⁹. V. Zibkovecas, anksčiau laikęsis nuomonės, kad kromanjoniečiai buvo religingi, vėliau rašė, kad nei pitekantropas, nei sinantropas, nei neandertalietis, nei kromanjonietis „religinių tikėjimų ir vaizdinių neturėjo“⁵⁰. Bet, nepaisant šių nesutarimų, yra aišku, kad žmonijos istorijoje buvo ilgas ikireliginis laikotarpis, apimęs ne tik paleantropų, bet ir paties žmogaus istoriją. Apie 900 tūkstančių metų žmonės neturėjo jokios religijos. Taip tvirtina mūsų archeologai, visa tarybinė ateistinė literatūra.

⁴⁴ S. M. Kaip žmogus gyveno ant žemės, 27 psl.

⁴⁵ И. Степанов. Очерк развития религиозных верований, М., 1923, стр. 15; «Воинствующий атеист», 1931, № 2, стр. 46; Н. Токин. Очерк происхождения религиозных верований, М., 1930, стр. 11; В. К. Николскис. Religijos kilmė, К., 1950, 11—12 psl., Ю. П. Францев. Фетишизм и проблема происхождения религии, М., 1940, стр. 22.

⁴⁶ J. Jaroslavskis. Apie religiją, V., 1959, 376 psl.

⁴⁷ Вопросы истории религии и атеизма, т. 3, М., 1956, стр. 447.

⁴⁸ П. И. Борисковский. Начальный этап первобытного общества, Л., 1950, стр. 77, 109, 113; «Советская этнография», 1954, № 2, стр. 180; Ten pat, 1952, Nr. 3, 177, 179 psl.

⁴⁹ «Советская этнография», 1952, № 2, стр. 144; Ten pat, 1953, Nr. 3, 9—26 psl.; «Воинствующий атеист», 1931, № 12, стр. 40; П. П. Эфименко. Первобытное общество, Киев, 1953, стр. 235.

⁵⁰ Вопросы истории религии и атеизма, т. 4, М., 1956, стр. 109—110; Ten pat, 5 t., 405 psl.

Archeologijos bei etnografijos duomenys puikiai padeda aiškinti religijos kilmę bei formavimąsi. Bet ir šiuolaikiniai duomenys dar nėra paskutinis žodis. Archeologai bei etnografai negali ir nemano laiduoti, kad ateityje neatsiras faktų, kurie leis dar pilniau ir tiksliau nušviesti senovės religinių tikėjimų klausimus. Esant dabartiniam mokslinių tyrimų sugebėjimo lygiui, galima sakyti, kiekviena diena atidengia naujus dalykus, kurie anksčiau buvo nežinomi. Taip pat visiškai galimas dalykas, kad dėl laikotarpio senumo patys seniausi faktai iki šiol neišsilaikė ir jų atrasti nebegalima. Bet tai dar neleidžia teigti, kad jų nebuvo. Tokią teisę galime įgyti, tik turėdami medžiagos, patvirtinančios, kad tų faktų ir negalėjo būti. Be to, archeologija gali įrodyti, kad buvo tik kai kurios religijos formos, mūsų nuomone, vėlesnės. Todėl daryti išvadas apie religinių tikėjimų pradžią iš archeologinės bei etnografinės medžiagos reikia atsargiai, remiantis visais kitais įrodymais, susijusiais su šia sritimi.

S. Matulaitis archeologiją ir etnografiją labai vertino ir jų medžiagai teikė didelės reikšmės. Jis galvojo, kad tai, jog nėra rasta atitinkamų archeologinių ir etnografinių duomenų, įrodo, kad pačioje žmonijos senovėje religijos nebuvo. S. Matulaitis taip pat nurodė ir priežastis, kodėl nėra ir negali tų įrodymų būti. Jis čia akcentavo gnoseologines religijos šaknis, jo žodžiais, proto prasilavinimo laipsnį⁵¹.

Šią problemą sprendžiant, reikia ištirti, koku būdu žmonių sąmonėje atsirado religiniai vaizdiniai, kas atsitiko, kad žmonės susikūrė žemiškojo pasaulio iliuziją — religinį pasaulį, K. Markso ir F. Engelso žodžiais, kas atsitiko, kad žmonės „įsikalė į galvą tas iliuzijas“⁵². Gnoseologinės religijos pusės nagrinėjimas čia užima labai svarbią vietą.

Sąmonė negali būti kas nors kita kaip įsisąmoninta būtis. Žmogaus galvoje atsispindi objektyvaus pasaulio daiktai ir reiškiniai. Religiniai vaizdiniai kaip ir apskritai vaizdiniai yra sąmonės reiškinys, tuo būdu — objektyvios realybės atspindys. Objektyvioje realybėje nėra nei dievų, nei dvasių, nei antgamtinių jėgų, bet žmonės turi jų idėjas, jų religinius vaizdinius. Filosofijos ir ateizmo istorijoje vieną iš centrinių vietų užima šios problemos: kodėl žmogaus sąmonėje gali atsispindėti tas, ko nėra objektyvioje realybėje? kaip žmonių sąmonės vystymasis padeda atsirasti religiniams vaizdiniams?

Kad būtų galima atsakyti į šiuos klausimus, būtina atskleisti gnoseologines religijos šaknis. Deja, Lietuvos ateistai to padaryti nesugebėjo, apsiribodami tik viena kita pastaba. Be to, jie kaip ir kiti to meto ateistai nevartojo net paties gnoseologinių religijos šaknų termino. Šią sąvoką ir su ja susijusius teorinius klausimus pirmasis nušvietė „Filosofiniuose sąsiuvinuose“ Leninas. Ateistinė Lietuvos mintis, laikydamosi pagrindinių materializmo principų, buvo paskelbusi labai teisingą tezę, kad mąstymo organas — žmogaus smegenys turi būti tiek išvystytos, kad pajėgtų religiškai atspindėti objektyvią realybę.

⁵¹ S. M. Kaip žmogus gyvena ant žemės, 27 psl.

⁵² K. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 3, М., 1955, стр. 224.

J. Biliūnas, S. Matulaitis, J. Šliupas sukūrė ryškius vaizdelius apie pirmųjų žmonių gyvenimą ir jų labai žemą mąstymo lygį. J. Biliūnas rašė, kad, gyvendama savo vaikystę, žmonių gentis naudojosi pačiais paprasčiausiais darbo įrankiais. Tada ir žmonių darbas buvo labai primityvus. Tiek jų gamyba, tiek mąstymas buvo labai neišsivystęs. „Ir mūsų laikuose, — pastebėjo jis, — buvo atrasti nekurie laukiniai žmonės, kurie nemokėjo naudotis iš ugnies, nežinojo kitų įrankių, išskiriant lazdos ir akmeninio kirvio, kurių kalboj buvo tikrai keli šimtai žodžių...“⁵³ Matome, kad J. Biliūnas atkreipė dėmesį į primityvų tų žmonių mąstymą.

Bet žmonija ir žmonių mąstymas nestovėjo vietoje. J. Biliūnas rašė, kad žmogaus mąstymas, sąlygojamas praktinės veiklos, keitėsi ir tobulėjo. Sąmonės vystymasis priklausė nuo visuomeninės gamybos raidos. Kaip žmonės išmoko keisti gamtą, taip proporcingai vystėsi jų sąmonė.

Šito proceso metu, pasiekus tam tikrą išsivystymo lygį, atsirado ir pirmieji religiniai vaizdiniai. Jų raidą lydėjo religinis kultas. Kaip tik to laikotarpio archeologiniai tyrinėjimai jau duoda mums medžiagos, patvirtinančios religijos buvimą. S. Matulaitis apie tai taip rašė: „Tokius daiktus (rodančius, kad buvo religija — *J. B.*)... atranda tik vėliau, kada žmogaus protas dar labiau prasilavino, kada jisai dirbo lygintus akmeninius įrankius“⁵⁴. Vadinas, vystantis gamybos įrankiams ir žmogaus mąstymui, gimsta tikėjimas, sukuriama religiniai atributai, kuriuos gali atrasti ir archeologai.

Cia S. Matulaitis nurodo, kad religinis vaizdinys yra žmogaus sąmonės produktas. Pagal bažnytininkus, tiek religija, tiek žmogaus sąmonė (nemirtinga siela) priklauso nuo dievo, o pagal S. Matulaitį, kuris nepripažįsta jokios antgamtinės jėgos (dievo), jokios nemirtingos sielos ir jokio įgimto religinio jausmo, tas santykis pasireiškia tuo, kad iki tam tikro laipsnio išsivystęs žmogaus mąstymas jau gali atspindėti objektyvią realybę religiskai.

S. Matulaitis, visiškai teisingai siedamas religijos atsiradimą su tam tikra žmonių mąstymo išsivystymo pakopa, vis dėlto konkrečiai nenurodė, kuo pasižymėjo tas „proto prasilavinimas“, kokios naujos mąstymo ypatybės galėjo sukelti religinius vaizdinius, tikėjimą. S. Matulaitis taip pat nenurodė, koks buvo žmogaus mąstymas, sąmonė iki religijos atsiradimo. Yra J. Biliūno pastaba, kad pirmieji žmonės suprato tiek kiek „mažas kūdikis“, tačiau plačiau šio klausimo jis nenagrinėjo.

⁵³ *J. Biliūnas*. Raštai, 2 t., 197 psl. Tokie „mažakalbiai“ buvo tasmaniečiai. Kai kurios jų gentys turėjo nuo 200 iki 400 žodžių. Nors Teiloras ir teigė, kad jie turėjo animistinių vaizdinių, bet, geriau susipažinę su jų žodynu, kiti mokslininkai galvoja, kad Teiloras perdėjo. Tasmaniečiai neturėjo žodžių, kurie išreikštų irrealius mistinius reiškinius. Tokios sąvokos, kaip „dvasia“, „siela“ arba „pomirtinis pasaulis“, tasmaniečiams buvo nežinomos. Todėl P. Jefimenka mano: „Tasmaniečių, kuriuos daugelis etnografų linkę laikyti viena iš labiausiai atsilikusių išsivystymo atžvilgiu žemės rutulio tautybių, religiniai vaizdiniai, matyti, dar nesusiformavo į kurias nors apibrėžtas formas.“ (*П. П. Ефименко. Первобытное общество*, стр. 252). Manoma, kad tasmaniečių sąmonėje pasitaikė dalinių aberacijų, bet tai dar nesudarė religinių vaizdinių ir tikėjimų sistemos. Religinio kulto tasmaniečiai neturėjo.

⁵⁴ S. M. Kaip žmogus gyveno ant žemės, 27 psl.

Daugiau šis klausimas nagrinėjamas P. Mikolainio straipsnyje „Daugaus aukštumas ir žmogaus senumas“. Jame rašoma: „Žemiausiame protavimo laipsnyje, kokiame sau galima persistatyti žmogų, „jis mislyjo, nežinodamas, kad mislyja“ ir pradėjo mokslą naudai būsiančių ainių“⁵⁵. Čia kalbama apie tą laikotarpį, kai žmogus vystėsi iš grynai instinktinės, gyvuliškos būsenos į naują žmogišką būseną, kai sąmonė pakeičia instinktą. Čia norisi pacituoti Markso ir Engelso žodžius apie žmonijos gyvenimo pradžios žmonių sąmonę: „Ši pradžia yra tokio pat gyvuliško pobūdžio, kaip ir pats visuomeninis gyvenimas šioje pakopoje; tai yra grynai kaimeinė sąmonė, ir žmogus čia skiriasi nuo avino tuo, kad sąmonė jam pakeičia instinktą arba kad jo instinktas yra įsisąmonintas. Ši avininė, arba gentinė sąmonė vystosi toliau didėjant produktyvumui, gausėjant poreikiams ir augant vieno ir kito pagrindą sudarančiam gyventojų skaičiui“⁵⁶. Tai buvo mąstymas, atspindintis darbo procese gimstančius gyvus, konkrečius daiktus, reiškinius gyvais konkrečiais vaizdais. Jie dar neturėjo tokių idėjų, kurios būtų atspindėjusios sudėtingus jį supančio pasaulio reiškinių ir daiktų tarpusavio ryšius.

Tada negalėjo gimti ir religiniai vaizdiniai. Todėl negalima ieškoti religijos to meto pirmykštėje visuomenėje, kai žmogus buvo labai primityvus ir gamino labai nesudėtingus įrankius, kai jo mąstymas buvo labai ribotas.

Bet visuomenė ir žmogaus mąstymas vystėsi. P. Mikolainio straipsnyje nurodoma, kad ilgainiui žmogus pradėjo pastebėti *skirtumus* tarp daiktų: „Matė saulę ir žvaigždes užtekant ir nusileidžiant, vandenį didžių upių pasikeliant tai nupuolant, mažesniuose upeliuose visai išdžiustant, o pasakui vėl prisipildant vandeniu, nupuolant iš dangaus. Tuose apsireiškimuose ir tūkstančiuose kitų matė neaiškių skirtumą, kurie vienok laikui bėgant atkreipė jo protą, kad palyginti“⁵⁷.

Tam tikros formos lyginimas, analizė, abstrahavimas, sintezė žmonių mąstymui atskleidė naujus horizontus. P. Mikolainis tai iliustravo taip: žmogus „geriausius vaisius ir sėklas rinkosi maistui; žinojo jų nusirpimą arba nunokimą ir vietą, kurioje augo; patyrė, kad akmuo skęsta vandenyje, o medis plaukia; taipgi kietumą ir minkštumą, kartumą ir saldumą; ypatybės, kad sudaužius du akmenis (titnagus) pasirodo kibirkštys, kas davė supratimą, kad akmenyje randasi ugnis“⁵⁸. Vystantis kauzaliniam mąstymui, žmonės pradėjo pastebėti, kad aplinkos reiškiniai turi priežastis, kad vienu daiktų, reiškinių, gyvulių, augalų ir t. t. reiškimasis veikia kitų daiktų, reiškinių, gyvulių, augalų ir t. t. reiškimąsi. Jie susidūrė su pasaulyje esančiais ryšiais, konkrečiais, su priežastiniais ryšiais. Tame, iki tol atrodžiusiame milžinišku, chaose žmonės pajuto tam tikrą tvarkos momentą. Toks mąstymo laipsnis jau leido atsirasti religiniams vaizdiniams, kurie ir atsirado⁵⁹.

⁵⁵ P. M. Naujas kalendorius 1904 metams, Tilžėje, 1903, 32 psl.

⁵⁶ K. Marksas, F. Engelsas. Apie religiją, 61 psl.

⁵⁷ P. M. Naujas kalendorius 1904 metams, 30—31 psl.

⁵⁸ Ten pat, 32—33 psl.

⁵⁹ Ten pat, 33 psl.

Lietuvos ateistai nurodė, kokių būdu besivystančiam žmogaus mąstymui susidarė galimybė sukurti religinius vaizdinius. Jie parodė, kad žmogaus mąstymas, kuris iš pradžių buvo labai konkretus, tiesiog neatskiriamas nuo tų daiktų ir reiškinių, kurie kasdieniniame pirmąsio žmogaus gyvenime, pirmiausia, jo ūkinėje veikloje, buvo artimi, besivystydami pradėjo abstrahuoti, atskirti vienas ar kitas konkrečių daiktų ir reiškinių savybes bei požymius. Tada atsirado religiniai vaizdiniai.

Ypatingai teigiamai reikia įvertinti tai, kad religinių vaizdinių atsiradimo galimybė siejama su lyginimo, analizės, kauzališkumo, o tuo pačiu ir abstrakcijos atsiradimu žmogaus mąstymo procese⁶⁰. Religinis fantastinis tikrovės atspindėjimas galėjo atsirasti tiksliai tada, kai žmonės pasiekė tam tikrą abstraktaus mąstymo lygį. Tik tobulėjant gamybai, kai atsirado daugiau įvairių žmonių darbo rūšių, buvo pasiekta žymių laimėjimų, žmonės turėjo neišvengiamai mąstyti sudėtingomis sąvokomis, duoti ištisoms klasėms bendrus pavadinimus, ieškoti esmingesnių ryšių tarp reiškinių⁶¹. V. Leninas kalbėjo apie tapatingas gnoseologines religijos ir idealistinės filosofijos šaknis, t. y., kad pasaulio religinio idealistinio atspindžio galimybė atsiranda, abstrakčiai mąstant.

Bet Lietuvos ateistai savo pažiūras dėstė empiriniu, fotografiniu būdu, labiau neapibendrindami, nemėgindami atskleisti dėsningo religinių vaizdinių atsiradimo gnoseologinės galimybės pobūdžio, neparodydami, kaip ir kokia abstraktaus mąstymo forma padeda jiems atsirasti. Todėl jų iš esmės teisingi teiginiai yra tam tikra prasme tarytum pakibę ore. Bet jie „susijungia su žeme“, išsiaiškinus abstraktaus mąstymo ypatybių, kaip gnoseologinių religijos šaknų, klausimą. O tai galima atlikti, tik remiantis marksizmo-leninizmo metodologija.

V. Leninas nurodė, jog idealizmas ir religija galimi todėl, kad kiekviena tiesa yra absoliutaus ir santykinio, objektyvaus ir subjektyvaus vienybė, kad mąstymas atspindi daiktą ne iš karto, ištisai, besąlygiškai, absoliučiai, o sudėtingu, daugiapusišku, prieštaringu procesu, turinčiu galimybę atplėšti pojūčius ir sąvokas nuo atspindimos materialios tikrovės taip, kad galima suklysti. Fragmente „Dėl klausimo apie dialektiką“ V. Leninas taip atkreipė dėmesį į pažinimo proceso sudėtingumą: „Žmogaus pažinimas nėra (respective neina pagal) tiesioji, bet kreivė, be galo artėjanti į apskritimų eilę, į spiralę. Bet kuri šios kreivės atkarpa, atlauža, gabaliukas gali būti paverstas (vienapusiškai paverstas) savarankiška, ištisa, tiesia linija, kuri (jei už medžių nematyti miško) tuomet veda į balą, į klerikalizmą (kur jį *sutvirtina* klasinis viešpataujančių klasių interesas). Tiesumas ir vienašališkumas, sumedėjimas ir sukaulėjimas, subjektyvizmas ir subjektyvus aklumas voilą gnoseologinės idealizmo šaknys. O kle-

⁶⁰ V. Zibkoveco nuomone, visiškai galima, kad apibrėžtumo ir nuoseklumo, tapatybės ir skirtumo sąvokos yra pirmosios sąvokos, atsiradusios pradinėje žmogaus darbo veikloje. Žinoma, jos pirmąsio žmogaus sąmonėje reiškėsi ne tomis formomis, kokiomis mes mąstome, o labiau konkrečiomis — jutiminėmis, elementariomis (Вопросы истории религии и атеизма, т. 5, М., стр. 397).

⁶¹ К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 15, М., 1933, стр. 461.

rikalizmas (= filosofinis idealizmas) turi, žinoma, *gnoseologinių* šaknų, jis nėra be dirvos, jis neginčijamai yra *bevaisis žiedas*, bet bevaisis žiedas, augas gyvojo, vaisingojo, tikrojo, galingojo, visagalio, objektyviojo, absoliutinio žmogaus pažinimo gyvajame medyje⁶².

Vadinasi, žmogaus proto susidūrimas su aplinkos daiktais nėra paprastas atsispindėjimo aktas, panašus į, pvz., negyvų daiktų atsispindėjimą veidrodyje. Tokio mus supančio pasaulio negyvo, veidrodinio atsispindėjimo mūsų sąmonėje šalininkai buvo metafiziniai materialistai. Pasak jų, tiesa yra absoliutus, visiškai tikslus tikrovės atspindys, neturintis jokių santykiškumo elementų.

Teisingą atspindėjimo teoriją sukūrė dialektinis materializmas. Žmonės suvokia materialią tikrovę, operuodami ne tik jutiminėmis pažinimo formomis — pojūčiais, suvokimais, vaizdiniais, bet ir racionaliosiomis — sąvokomis, sprendimais, išprotavimais. Sąvokos atspindi esmingiausias daiktų ir reiškinių savybes, atskiria svarbų nuo nesvarbaus, antraeilio, paviršutinio, išskiria bendrybę iš atskiros. Tokiu būdu atspindint tikrovę, daiktai, faktai, atskiri reiškiniai yra giliau pažįstami. Tai labai svarbi žmogaus pažinimo proceso pakopa.

Bet, susidarant atitrauktoms sąvokoms, jos gali idealistiškai atitrūkti nuo realios tikrovės, konkrečių individualių daiktų ir procesų. Žinoma, kad jokio medžio apskritai, be konkretaus žmogaus jutimais suvokiamo medžio, nėra. Yra konkretūs medžiai su jų esminėmis savybėmis, kurių pagrindu jie sudaro atitinkamas klases, o žmogaus sąmonė atspindi bendrybių sąvoką, kaip „medį apskritai“. Bendra sąvoka atspindi objektyvią realybę. Tačiau žmogus, net nepastebėdamas ir nesuprasdamas, gali savo vaizduotėje atitraukti „medžio apskritai“ idėją nuo konkrečių medžių taip, kad tarp jų išnyksta bet koks ryšys, o „medžio apskritai“ idėja nuostoja materialaus šaltinio ir virsta pirmine savistovia esme.

Objektyvieji idealistai atitraukia sąvokas nuo realiai egzistuojančių daiktų bei reiškinių ir ignoruoja sąvokų atsiradimą, kaip tikrovės atspindėjimą. Dar daugiau — jie galvoja, kad tikrovė priklauso nuo sąvokų. Tai ryškiai iliustruoja Platono, viduramžių scholastų, Hegelio ir kitų pažiūros. Jie visi pažeidžia dialektinį pažinimo procesą — vienpusiškai aiškina, perdeda, vieną kurį pažinimo bruožą, pusę, ribą išpučia, suabsoliutina, atplėšia nuo materijos, nuo gamtos, sudievina. „Idealizmas, — rašė V. Leninas, — yra religiniai prietarai. Teisingai. Bet filosofinis idealizmas yra („tikriausiant“ ir „be to“) kelias į religinius prietarus per vieną iš be galo sudėtingo žmogaus (dialektinio) pažinimo atspalvių“⁶³.

K. Marksas ir F. Engelsas, atskleisdami gnoseologines idealizmo šaknis, parodė, kad dėl abstrahuojančios žmogaus mąstymo veiklos, kai ji nesiremia konkrečia materialių objektų analize ir kai apibendrinimo proceso nekontroliuoja praktika, gali atsirasti taip, kad paskutinėje abstrakcijos pakopoje materialus daiktas, pvz., namas, žmogui atrodys tiktai kaip lo-

⁶² V. I. Leninas. Marksas, Engelsas. Marksizmas, 1947, 243 psł.

⁶³ В. И. Ленин. Соч., т. 38, стр. 361.

ginė kategorija. K. Marksas rašė, kad, pamažėle pašalindami tai, kas sudaro individualią šio namo ypatybę, abstrahuodami medžiagą, iš kurios jis pastatytas, formą, kuri sudaro jo skiriamąją žymę, mes galų gale gauname tikrai kūną apskritai, kad, abstrahuodami to kūno ribas, gauname erdvę, o abstrahuodami tos erdvės išmatavimus, pagaliau pasiekiame tai, kad turime tikrai gryno pavidalo kiekybę, loginę kiekybės kategoriją. Tokiu būdu, abstrahuodami visas vadinamąsias kiekvieno daikto akcidenčijas, dvasines ar nedvasines, žmogiškas ar daiktines, mes galime sakyti, kad paskutinėje abstrakcijos pakopoje gauname logines kategorijas, kaip substanciją⁶⁴. Čia ir atsiranda galimybė idealistams viską, kas egzistuoja, paversti loginėmis kategorijomis, kaip pirminį visa ko pagrindą.

V. Leninas aiškino, kaip „idealizmo“ (religijos) galimybė „yra duota „pirmoje elementarioje abstrakcijoje“. Aristotelio „Metafizikos konspekte jis užrašė: „Proto (žmogaus) požiūris į atskirą daiktą, jo atliejos (=sąvokos) paruošimas *n ė r a* paprastas, betarpiškas veidrodiškai negyvas aktas, bet yra sudėtingas, sudvejintas vingiuotas aktas, *kuriame slypi* fantazijos nutolimo nuo gyvenimo galimybė; maža to: abstrakčios sąvokos, idėjos *virtimo* (ir, be to, nepastebimo, žmogaus nesuvokiamo virtimo) *fantazija* (in letzter Instanz = dievu) galimybė“⁶⁵.

Elementarioms abstrakcijoms, pvz., „stalas apskritai“, „namas apskritai“ ir pan., būdinga truputis fantazijos, kuri, žinoma, nesukuria religijos, nors, esant tam tikroms sąlygoms, silpna, tuščia, bejėgė svajonė gali pagimdyti religinius mirazus, padėti atsirasti ir vystyti religijai. Į mintį tada žiūrima kaip į absoliutą, kurį lengva paversti visagalinčia mintimi, „dieviškuoju protu“, kurio produktu tariamai yra pats pasaulis.

Jei mes mąstytime tik pavieniais vaizdiniais, tai fantazija nerastų ypatingos erdvės, bet kai mąstome bendromis sąvokomis, tada lengviau atsiranda dirva fantazijai, o kartu ir atitrūkimui nuo tikrovės. Žinoma, tikrovės atspindžiai gali būti iškreipti ir jutiminio pažinimo procese (pvz., haliucinacijos, jutiminės iliuzijos), bet tikrovę iškreipiančių pažiūrų sistema gali gimti, tik atsiradus sąvokoms, diskursyviniam mąstymui. Religiniai vaizdiniai gali kilti, tik esant tam tikram abstrakčiam mąstymui sąvokomis, žodžiu, tada, kai mąstome sąvokomis, kurios, skirtingai nuo vaizdinių, nesiejamos su jutimiškai suvokiamų daiktų ir reiškinių savybėmis, t. y. kai galima abstrahuoti vieną kurią nors daikto arba reiškinio savybę, kai tą atitrauktą savybę galima suasmeninti, personifikuoti.

Pastaba. Tas idealistinis-religinis bendrybės atitraukimas nuo konkrečių aplinkos daiktų ir reiškinių žmogaus sąmonėje įvyksta ne dėl kažkokio vaizduotės atsitiktinumo, o dėsningai. Tai įvyksta, pirmiausia, dėl to, kad veikia atitinkamos išorinės jėgos, prieš kurias žmogus yra bejėgis kasdieniniame gyvenime. Antra, viešpataujančios klasės, kaip jau matėme iš Lenino citatos, naudoja šią mąstymo pusę, kad sutrukdytų teisingai suprasti reiškinius ir procesus, o šis netobulas pažinimas atsispindi ideologijoje, atskirai imant, religijoje. Todėl, kalbant apie gnoseologines religijos šaknis, mes turime atsiminti jų ryšį su socialinėmis šaknimis, nes ir mūsų mąstymo prigimtis yra socialinė, o socialiniai santykiai veikia pažinimą.

⁶⁴ K. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 4, стр. 130.

⁶⁵ В. И. Ленин. Соч., т. 38, стр. 370.

Vadinasi, religiniai vaizdiniai turi gnoseologines šaknis. Tarybinėje ateistinėje literatūroje viešpataujanti pažiūra religijos kilmės klausimu mėgina ištirti, kaip religinių vaizdinių atsiradimo galimybė žmonių sąmonėje virto tikrove. Laukinio žmogaus kova su gamtos stichija darėsi vis sudėtingesnė, įrankiai tobulėjo, žmogus įgijo daugiau įgudimo, vis labiau vystėsi jo sąmonė. Nors tada abstraktus mąstymas dar nebuvo visiškai išsivystęs, bet žmogus jau pradėjo mąstyti atitrauktai, abstrakčiai, sąvokomis. V. Nikolskis straipsnyje „Religijos ir tikėjimo į dievą kilmė“ nurodo, kad anksčiau ilgą laiko tarpą žmonės turėjo konkrečių daiktų ar reiškinių vaizdinius: beržas ar kitas medis, senas ar jaunas medis, storas ar plonas, aukštas ar žemas, tiesus ar kreivas ir pan. Dabar jie pradėjo sugebėti mąstyti „beržą apskritai“, kaip tam tikrą medį su tam tikrais lapais, tam tikra žieve ir pan. Jie jau suprato, kad be tų beržų, kurie auga aplink jį — aukštų arba žemų, storų arba plonų, tiesių arba kreivų, egzistuoja dar „beržas apskritai“, t. y. vaizdas, turįs beržams būdingas savybes. Jam reikalinga atitinkama aplinka, į kurią jis atitinkamai reaguoja, lapų forma, žievės spalva ir pan., bet jis neturi tų skiriančių bruožų, kuriuos turi realiai egzistuoją individualūs beržai⁶⁶.

Lyginimas, analizė, abstrahavimas, sintezė žmonių mąstymui atskleidė naujus horizontus. Be tokio mąstymo lygio, kaip parodo archeologiniai P. Jefimenkos, S. Semionovo, M. Paničkinos tyrinėjimai⁶⁷, žmonės nebūtų galėję gaminti tokių integralinės paskirties instrumentų, kokie buvo rankiniai kirtikliai, nes, juos gaminant, jau reikėjo mokėti jungti keletą titnago savybių. Antra vertus, be tokių palyginti sudėtingų gamybos ir vartojimo įrankių nebūtų galėjusi žmogaus sąmonėje atsirasti galimybė pereiti į aukštesnę abstraktaus mąstymo formą, daiktų bei reiškinių mąstymą pagal giminės skirtumą, mąstymą sąvokomis. „(Abstrakčių) sąvokų sudarymas ir operavimas jomis *jau turi* savyje supratimą, įsitikinimą, *į s i s q m o n i n i m q*, kad objektyvus pasaulio sąryšis yra dėsningas. Iš šio sąryšio išskirti kauzalumą — beprasmiška“, — rašė V. Leninas⁶⁸.

Žmonių mąstymas, išsiveržęs iš jutiminių vaizdinių sferos, pasijuto tam tikra prasme „savarankiškas“ ir „nepriklausomas“. Čia — fantazijos šaknis, čia — racionalaus atitrūkimo nuo jutiminio galimybė, čia — fantazijos nutolimo nuo gyvenimo galimybė. O kadangi žmogaus fantazija būtina religiniams vaizdiniams atsirasti, tai šios naujos mąstymo ypatybės pirmykščių žmonių gyvenimo sąlygomis atvėrė galimybę gimti iškreiptam religiniam tikrovės atspindžiui.

V. Bunakas gerai argumentuotame veikale „Kalbos kilmė antropologijos duomenimis“ parodo, kad neandertaliečiai jau kalbėjo ir sugebėjo išsireikšti diferencijuotais žodžiais, vadinasi, jau sugebėjo mąstyti sąvo-

⁶⁶ Вопросы истории религии и атеизма, т. 3, М., 1956, стр. 445.

⁶⁷ П. П. Ефименко. Первобытное общество, стр. 117; Краткие сообщения Института истории материальной культуры, 1954, стр. 77—78; М. З. Паничкина. Палеолит Армении, М., 1950, стр. 27—55.

⁶⁸ В. И. Ленин. Соч., т. 38, стр. 169.

komis⁶⁹. Tiesa, jos buvo dar labai konkrečios, primityvios, bet tai buvo sąvokos. Neandertaliečių mąstymas išsivystė, vystantis jų gamybai. Jie jau mokėjo naudotis ugnimi ir ją išgauti, gaminti tam tikrus įrankius-ginklus, kuriais medžiojo tokius stambius ir stiprius gyvulius, kaip mamutus, raganosius ir urvines meškas. Mokėjimas organizuotai medžioti ir gaminti tokiai medžioklei įrankius rodo, kad apibendrinimas ir analizė buvo pasiekę tokį laipsnį, jog žmonės jau sugebėjo sudaryti bendras sąvokas. O tai buvo žingsnis tolyn, į fantastinį mąstymą, kuriam vystantis susidarė galimybė atsirasti pirmiesiems religiniams pradams.

Sugebėjimas apibendrinti, atskirti sąvoką nuo realių daiktų sukūrė klaidingą, tikrovę iškreipiančią fantaziją, kuri atitraukė žmones nuo realaus pasaulio. Tai fantazija, kad egzistuoja antgamtinės jėgos, kurios sukelia nesuprantamus, neįveikiamus, baisius gamtos reiškinius.

Dėl abstraktaus mąstymo žmogaus sąmonėje atsirado vaizdinių ne tik apie aiškias jį supančių reiškinių gamtines savybes, bet ir apie kažkokias paslaptingas, antgamtines, neįtamas, bet spėjamas savybes. O tai vyko, abstrahuojant kokias nors reiškinių savybes, paverčiant jas savistoviomis arba suteikiant kitiems reiškiniams. Tokiu būdu, žmogus gamtos daiktams priskyrė savo sąmonę. Žmogus tada ne tik suvokė jį supančiame pasaulyje natūralius gamtos reiškinius, bet ir įsivaizdavo antgamtinius dalykus, nors tiek vienus, tiek kitus laikė natūraliais. Vadinasi, religijai gimstant, žmogaus sąmonėje buvo drauge vaizdinių ir sąvokų apie gamtinius, jūtimais suvokiamus reiškinius bei jų priežastingumą, o taip pat apie antgamtinį pasaulį. Jo sąmonėje tas pats daiktas atvaizduojamas ir kaip tikras, realiai egzistuojantis, ir kaip turintis dar kažkokių jūtimais nesuvokiamų, paslaptinių savybių, suteikiančių jam ypatingą, nepanašią į įprastą įprastų daiktų galią.

Atsiradus ir vystantis abstrakčiam mąstymui, vystėsi ir teisingas, ir iškreiptas religinis objektyvios tikrovės atspindys. Pirmasis yra vis labiau grindžiamas objektyvaus pasaulio dėsningumo pažinimu. Pagal jį, tikrovės reiškiniai yra pavaldūs dėsniams, kurie būdingi pasauliui. Toks supratimas padeda atskleisti tikrąsias reiškinių priežastis, atrasti naujus dėsnius ir, jais remiantis, pertvarkyti objektyviąją tikrovę visuomenei naudinga kryptimi. Antrasis supratimas — religinis. Jis tikrovės reiškinius laiko antgamtiniais, trukdo pažinti gamtą bei visuomenę ir praktiškai naudoti pažintus objektyvius dėsnius.

Išsiaiškinę, kaip, abstrakčiai mąstant, susidaro galimybė kilti neteisingam tikrovės atspindžiui, religiniams vaizdiniams, matome, kad Lietuvos ateistai iš esmės teisingai siejo pirmųjų vaizdinių apie religinį antgamtiškumą atsiradimą su tam tikru žmogaus sąmonės išsivystymu. Tiesa, Lietuvos ateistų pažiūrose buvo spraga: jie neatskleidė ikireliginio žmogaus sąmonės savybių. Kartu reikia pabrėžti, kad tarybinėje ateistinėje literatūroje, nors šioje srityje daug kas padaryta, dar nemaža problemų yra neišspręstų. Dar nepakankamai argumentuota ikireliginio žmo-

⁶⁹ Происхождение человека и древнее расесление человечества, М., 1951, стр. 281—283.

gaus sąvoka, jo „naivus realistinis“ gyvenimas, jo sąmonė bei mąstymo būdas ir ypač žmogaus sąmonėje įvykę konkretūs kokybiniai pasikeitimai, sąlygoję religinių vaizdinių atsiradimą.

Pirmąsčių žmonių bereliginės sąmonės problema vis dar nagrinėjama prabėgomis, pusiau atsitiktinai, sakyčiau, gana paviršutiniškai. Teiginiai apie ją daugiausia yra labai bendro pobūdžio. Pvz., žymus religijos kilmės problemos specialistas V. Nikolskis mėgino savo pažiūras pagrįsti kai kuriais paleantropologijos ir palearcheologijos duomenimis. Jis rašė, kad pitekanthropų ir sinantropų smegenys, palyginus su dabartinio žmogaus smegenimis, buvo išsivystę silpnai. Jie neturėjo artikuliuotinės kalbos, neturėjo jokios religijos. Jokių kulto paminklų nerasta nė vienoje pirmosios ledynų periodo pusės žmonių gyventose vietovėse. Jie ir negalėjo turėti jokios religijos, pabrėžia V. Nikolskis, nes „daugelio tūkstantmečių būvyje pats mąstymo organas, su kurio pagalba žmogus sukuria vaizdinius ir sąvokas, tame tarpe ir religines, tai yra smegenys, dar nebuvo pakankamai išsivystęs“⁷⁰.

Pagal V. Nikolskį, senovės žmonės — tai kažkokios būtybės, neturėjusios artikuliuotinės kalbos, vartojusios neapdorotus akmeninius įrankius, neturinčius nei pastovios formos, nei nustatytos paskirties. Iš tikrųjų, bereliginis V. Nikolskio žmogus yra tik žmogaus pirmtakas, tai j žmogų panaši, dar nesugebanti mąstyti būtybė. Galų gale — tai dar gyvulys, o ne žmogus. Teisingai, mūsų nuomone, V. Zibkovcas nurodė šią V. Nikolskio pažiūrų Achilo kulnį, tai, kad „nikolskinė“ ikireliginė epocha yra kažkoks gnoseologinis vakuumas⁷¹. Deja, tokia charakteristika kol kas tinka ne tik V. Nikolskiui.

* * *

Religiniai vaizdiniai atsirado, veikiant bendram psichiniam žmogaus gyvenimui. Didelės reikšmės turėjo siekimas suasmeninti daiktus bei reiškinius ir ieškojimas analogijos, psichinės veiklos asociaciškumas, žingeidumas ir siekimas paaiškinti daiktų ir reiškinių priežastis, jausmas, loginio mąstymo klaidos ir kiti panašūs veiksniai. Dėl straipsnio apimties mes negalime išnagrinėti, kaip XIX a. pabaigos ir XX a. pradžios Lietuvos ateistai sprendė visus šiuos klausimus. Apsiribosime tik vienu iš jų. Yra žinoma, kad objekto kokybių abstrahavimas arba objektyvinimas susijęs su tų kokybių sugyvinimu, sužmoginimu, suasmeninimu, kad tam tikromis sąlygomis žmogui dėl jo sąmonės prigimties būdingas siekimas suasmeninti tai, su kuo jis susiduria.

Lietuvos ateistai pabrėžė, kad religiniai vaizdiniai atsirado, žmogui siekiant sugyventi, suasmeninti jo veiksmo sferoje esančius objektus. „Žmogus, — rašė P. Mikolainis, — būdamas gyvu, judančiu, kiekvieną kitą daiktą laikė už gyvą“⁷². Panaši mintis reiškia ir S. Matulaičio išvirstoje R. Viperio knygoje „Trumpa senovės istorija“. Nurodoma, kad pirmąsčiai žmonės, remdamiesi kai kurių bendrų žmogui ir gamtos reiškinių

⁷⁰ V. K. Nikolskis. Religijos kilmė, 12 psl.

⁷¹ Вопросы истории религии и атеизма, т. 5, М., 1958, стр. 380.

⁷² P. M. Naujas kalendorius 1904 metams, 33 psl.

niams judėjimo požymių analogija, gamtos reiškinius sugyveno, sužmogino. Taip buvo sukurti religiniai vaizdiniai. XIX a. pabaigoje ir XX a. pradžioje Lietuvoje daugiausia vyravo vulgariųjų materialistų lūpomis atneštos L. Feuerbacho pažiūros. Tada ateistinėje literatūroje religijos, religinių vaizdinių, o pirmiausia, dievo idėjos atsiradimo klausimu buvo paplitusios antropomorfistinės, antropopatinės pažiūros. Pagal jas, gamtos daiktų ir reiškinių suasmeninimas suprantamas taip, kad žmogus priskiria tiems reiškiniams ir daiktams savo sąmonę, reikmes, valią, mintis, siekimus. Iš esmės antropomorfizacija vertinama psichologiniu požiūriu.

L. Biuchneris rašė: „Niekas nėra geriaus paaiškinęs tyrai žmogišką šaltinį idėjos dievo, kaip *Liudvikas Feuerbach*. Tasai visas nuovokas apie dievą ir dievišką esybę vadina *anthropomorphismais*, t. e. vaisiais žmogiškos fantazijos ir žmogiškų pažvalgų, sudarytais pagal modelį savo žmogiško individuališkumo“⁷³. Tolesniuose puslapiuose jis smulkiai išdėstė L. Feuerbacho pažiūras dievo idėjos klausimu, pats paremdamas jas skaitlingais pavyzdžiais iš įvairių tautų gyvenimo. Su L. Biuchneriu visiškai solidarizavosi ir L. Feuerbacho pažiūras palaikė J. Šliupas. Tai matyti ne tik iš to, kad jis „Spekos ir medegos“ prakalboje labai įvertino L. Biuchnerį ir galvojo, kad pastarojo mintis reikia paskelbti Lietuvoje. Jau anksčiau knygelėje „Tikyba ar mokslas?“, aiškindamas, kas yra dievas, jis rėmėsi L. Feuerbachu. „Feuerbach, — rašė J. Šliupas, — duoda mums atsaką: dievas yra tai, kas prigimta „koks žmogus, toks jo ir dievas“. Kожnas žmogus turi savo supratimą apie dievą: kiek galvų, tiek dievų. Ne dievas žmogų sutvėrė pagal savo paveikslą, bet žmogus sutvėrė pats jo paveikslą“⁷⁴.

Tas pačias mintis reiškė V. Dembskis. Šia prasme ypač būdingos yra taip pat D. Kaleininko pažiūros. Jis straipsnyje „Koks žmogus, toks ir jo dievas“ rašė: „Vieton mokinti ir sakyti, kad dievas sutvėrė žmogų pagal savo paveikslą, reikia sžitą tarmę atversti ir mokinti, kad žmogus sutvėrė dievą pagal savo paveikslą“⁷⁵. Juk tą patį kalbėjo L. Feuerbachas. D. Kaleininkas pastebėjo, kad ir „Graikonzkas philozophas Xenophanas“ panašiai kalbėjo apie dievus.

L. Feuerbachas aiškino, kad religija, jos dievai ir šventieji yra žmogaus sąmonės produktas, nes „teorinė religijos ir jos objekto, dievo, priešastis arba šaltinis yra... fantazija, vaizduotės jėga“⁷⁶. Žmogus priskyrė dievui savo paties savybes, savo žmogiškuosius vaizdinius ir idealus. Žmogaus dievas toks, kokios jo mintys ir ketinimai. Dievo vertė nevirsija žmogaus vertės. Apie žmogų galima spręsti pagal dievą, o apie dievą — pagal žmogų. Jie tapatingi.

L. Biuchneris tai mėgino pailiustruoti tokiais pavyzdžiais: „Atsiminkime poėtiškojį, idėališkais dailos pavidalais apgyvendinto dangaus *Graių*, kur amžinoje jaunystėje ir gražume bežydintieji dievai, kaip koki žmonės

⁷³ *Liudvikas Buechner*. Speka ir medega, 302 psl.

⁷⁴ *J. Szlupas*. Tikyba ar mokslas?, Bitėnai, 1895, 113 psl.

⁷⁵ „Galybė“, 1898, Nr. 8—9—10—11—12, 364 psl.

⁷⁶ *Людвиг Фейербах*. Избранные философские произведения, т. 2. М., 1955, стр. 107.

linksminasi, juokiasi, kovoja, intrygą varinėja ir ypatingą džiaugsmą savo busenos randa asabiškame įsikišime į *žmogiškus* likimus... Atsiminkime pykestaujančio, susiraukusio Jahu arba Jehovos *Žydų*, kurs baudžia iki trečiai ir ketvirtai gentkartei; *krikščioniškojo* dangaus, kuriame dievas dalinasi savo begališką galybę su savu sunumi ir dangišką rangos tvarką šventiems paskiria visai pagal žmogiškas nuomones; dangaus *katalikų*, kur prieglobstyje išganytojo sukniupusi Mergė Marija savo švelnų moterišką iškalbą panaudoja dėl labo prasikaltėlių pas doriškąjį sudžią⁷⁷.

Žmogus faktiškai garbina ne dievą, o patį save, perkeltą į idealų pasaulį. „Tu priskiri dievui meilę, — rašė L. Feuerbachas, — todėl, kad myli pats, tu laikai dievą išmintingu ir geru todėl, kad gerumą ir išmintį laikai savo aukščiausiomis savybėmis, tu tiki tuo, kad dievas egzistuoja, kad jis subjektas arba būtybė, todėl, kad pats tu egzistuoji, pats tu būtybė, — juk visa tai, kas egzistuoja, yra būtybė, nepriklausomai nuo to, ar žiūrime į ją kaip į substanciją, asmenybę ar kaip nors kitaip. Tu laikai meilę, gerumą ir išmintį didžiausiu žmogaus turtu, o egzistavimą — didžiausia laime; amžinos tikrovės, kiekvienos meilės supratimas susijęs tavyje su būties, egzistavimo esmės supratimu. Tau dievas egzistuoja, jis — būtybė dėl to paties, dėl ko tu laikai jį išmintingu, šventu, geru“⁷⁸. Ir čia pat L. Feuerbachas taip vaizdingai aiškino: „Jei dievas būtų objektas paukščiui, jis atrodytų jam sparnuota būtybė; paukščiui nėra didesnės laimės, kaip turėti sparnus... paukštis neabejotų tuo, kad dievas yra sparnuota būtybė“⁷⁹.

Žmogaus dievas yra tik sudievinata žmogaus esmė. Žmogus atskiria nuo savęs savo esmę ir stato save tos subjekto pavirtusios esmės objekto vietoje. „Dieviškoji esmė, — rašė L. Feuerbachas, — yra ne kas kita, kaip žmogiškoji esmė, nuvalyta, išlaisvinta iš individualių ribų, tai yra iš tikro, kūniško žmogaus, suobjektyvinta, tai yra *žiūrima ir garbinama kaip pašalinė, atskira esmė*“⁸⁰. O kitoj vietoj pastebėjo: „Dievas yra žmogaus veidrodys“⁸¹. Žmogus savo mintis ir veiksmus paverčia dievo mintimis ir veiksmiais. Jis sukuria dievą pagal savo paveikslą ir panašumą, o po to visokiais būdais priešpastato jį žmogui. „Dievas yra žmogiškoji esmė ir tuo metu jis turi būti kita, antžmogiškąja esme“⁸². Priešingai žmogui, dievas — begalybė, dievas — tobulas, dievas — visagalis, dievas — šventas. „Kad būtų praturtintas dievas, reikia nuskurdinti žmogų“⁸³. Dievas — teigiamas, žmogus — neigiamas. Tai reiškia, kad žmogus religijoje įkūnija slaptą savo

⁷⁷ *Liudvikas Buechner*. Speka ir medega, 302—303 psl.

⁷⁸ *Людвиг Фейербах*. Избранные философские произведения, т. 2, стр. 47—48.

⁷⁹ Ten pat, 46 psl.

⁸⁰ Ten pat, 43 psl.

⁸¹ Ten pat, 95 psl.

⁸² Ten pat, 249 psl.

⁸³ Ten pat, 56 psl.

paties esmę, savo paties troškimus paverčia dieviškojo asmens atributais. „Dievas yra *visa*, ko trokšta ir reikalauja širdis, jis jungia savyje *visus daiktus*, visas gėrybes“⁸⁴.

Panašiai išdėstęs L. Feuerbacho pažiūras, L. Biuchneris rašė: „Iš tiesų istorija visų tautų yra nepertraukiamu darodymu šitų tvirtinimų; ir kaip-gi galėtų kitaip būti? Be žinojimo arba prasmės absoliutiškumo, be tiesioginio padavimo arba apreiškimo, kurio buvimą rods beveik visos religiškos sektos tvirtina, bet nedarodo — visos nuovokos apie dievą, vis tiek prie kokios religijos jos nepriklausytų, negali kitokiomis būti kaip *žmogiškomis*; ir kadangi žmogus gyvoje gamtoje nepažįsta jokios augščiaus stovinčios, dvasiškai gabios esybės, kaip tiktai pats savę, tai ir jo nuovokos apie *augščiausiąją* esybę negali kitaip kaip nutrauktomis būti nuo jo paties Ego, — jos turi būti *idealizacija savęs paties*“⁸⁵.

J. Šliupas jau „Apšvietoje“ kalbėjo, kad dievo atvaizdas yra daromas panašus į žmogaus atvaizdą⁸⁶. „Tikyboje ar moksle?“ jis palaikė Feuerbachą, kuris, nors ir dažnai minėjo paveikslą, bet dievo ir žmogaus panašumą suprato daug giliau, ypač kalbėdamas apie monoteistinį dievą. „Monoteistinis arba krikščioniškas dievas, — rašė L. Feuerbachas, — todėl yra... toks pat žmogiškosios fantazijos produktas, toks pats žmogiškosios esybės atvaizdas kaip ir politeistinis ir skiriasi tik tuo, kad žmogiškoji esybė, pagal kurią krikščionis mąsto ir kuria savo dievą, nėra apčiuopiama, galinti būti atvaizduojama statulų, paveikslų forma. Krikščionių ir judėjų dievas negali būti atvaizduojamas; ir kas gali sukurti kūnišką dvasios, valios, žodžio atvaizdą? Skirtumas tarp monoteizmo ir politeizmo yra toliau tas, kad politeizmo išeities tašką ir pagrindą sudaro jutiminė pažiūra, atvaizduojanti pasaulį iš daugelio esybių, monoteizmo išeities taškas — ryšys, pasaulio vienybė, pasaulis, kokį žmogus savo mąstymu ir vaizduote suvienija“⁸⁷.

XIX a. pabaigos ir XX a. pradžios Lietuvos ateistinė mintis šiuo klausimu laikėsi L. Feuerbacho pažiūrų. J. Šliupas sekė subiuchnerintu Feuerbachu. O Biuchneris, perpasakodamas L. Feuerbachą, nesugebėjo išvengti pastarojo klaidų. Jis tikrai dar labiau jas padidino, atmiešdamas vulgariuoju materializmu.

L. Feuerbacho filosofinės pažiūros padarė didelę įtaką Marksui ir Engelsui. Jo pastabas apie dievą labai vertino marksizmo-leninizmo klasikai. V. Leninas L. Feuerbacho knygos „Paskaitos apie religijos esmę“ konspekte prie autoriaus žodžių, kad „bėgalinis yra žmogaus nemokšiškumas ir beribė yra žmogaus vaizduotės galia; gamtos galia, dėl nemokšiškumo netekusi savo pagrindo, o vaizduotės dėka — savo ribų, yra dieviškoji visagalybė“, prirašė: „Sehr gut!“⁸⁸.

⁸⁴ Ten pat, 253 psl.

⁸⁵ *Liudvikas Buechner*. Speka ir medega, 302 psl.

⁸⁶ „Apszvieta“, 1892, Nr. 6, 420 psl.

⁸⁷ *Людвиг Фейербах*. Избранные философские произведения, т. 2, стр. 705.

⁸⁸ *В. И. Ленин*. Соч., т. 38, стр. 67.

Marksas rašė apie religiją, kad „ji paverčia žmogiškąją esmę *fantastine tikrove*, nes *žmogiškoji esmė* neturi tikros tikrovės“⁸⁹. Engelsas taip pat rašė, kad visagalis dievas yra tik abstraktaus žmogaus atspindys⁹⁰. Leninas labai vertino Feuerbacho pastabą: „Ir metafizinis dievas yra ne kas kita, kaip trumpas bendriausių iš gamtos išgautų savybių išvardinimas arba visuma, kurią betgi žmogus savo vaizduotės jėga, būtent tokiu atskyrimu nuo jutiminės esmės, nuo gamtos materijos, vėl paverčia savarankišku subjektu arba esybe“⁹¹.

Marksizmo-leninizmo klasikai, labai vertindami L. Feuerbachą už jo materializmą ir kovą su krikščionybe, atskleidė taip pat jo pažiūrų filosofiniais ir religiniais klausimais trūkumus. Feuerbacho žmogus — tai „žmogus apskritai“, o religija — būtina jo siekimų ir svajonių pasekmė. Jo žmogus tiki todėl, kad trokšta būti laimingas, tiki šventu, tobulu dievu, pats trokšta būti šventas ir tobulas. Vadinasi, dievai yra žmonių troškimai, apie kuriuos mąstoma kaip apie tikrus. Dievas, pagal Feuerbachą, tai žmogaus laimės siekimas, kuris patenkinamas fantazija. Bet čia Feuerbachas religiją ne tikrai kritikuoja, bet ir paverčia ją amžinu, nepriklausomu nuo istorijos reiškiniu. Jei dievas yra žmonių troškimas, o, kaip žinoma, troškimų bus visada, tai, vadinasi, ir žmonės visados turėtų tikėti į dievą. Su savo „abstrakčiu žmogumi“ Feuerbachas nesugebėjo visiškai išvengti religijos. Jis, griaudamas vieną, kūrė naują, rafinuotą religiją, darė ją tik šiek tiek švaresnę, negu buvo. O tuo pačiu ir religijos nesugriovė⁹².

Feuerbacho pažiūras mes nagrinėjome smulkiau todėl, kad ta kritika, kurią marksizmo klasikai taikė Feuerbacho pažiūroms, visiškai tinka ir jį sekusiems bei jo pažiūras platinusiems Lietuvos ateistams. Kaip ir Feuerbachas, Lietuvos ateistai, kalbėdami apie dievą, kaip apie žmogaus atspindį, žiūrėjo į žmogų ne kaip į visuomeninę, bet, pirmiausia, kaip į biologinę būtybę. Jie nesuprato gamtos ir žmogaus vienybės visuomeninės praktikos procese. Bet Lietuvos ateistai nebuvo nuoseklūs Feuerbacho pasekėjai. Ypač tai pasakytina apie religijos socialinės pusės supratimą. Žinoma, jų pažiūros kokybiškai nesiskyrė, bet šiokių tokių skirtumų buvo.

Iš tikrųjų Lietuvos ateizmas nebuvo tikrai paprastas Feuerbacho ateizmo ruporas. Socialinį dievo idėjos turinį labai stipriai akcentavo V. Dembskis. Jis rašė: „...Žodžiai *dievas* ir *velnias* neturi prasmės, o tik vartojami yra, įdant carai ir kunigai, tie naikintojai prigimtų tiesų, galėtų uždengti jais savo plianus“⁹³. Jo pastabą, kad „žodžiai *dievas* ir *velnias* neturi prasmės“, matyti, reikia suprasti taip, kad šie žodžiai nereiškia adekvačiai atspindėtų objektyvių reiškinių pavadinimų, bet yra fantastinių idėjų, fantastinių, iškreiptų tikrovės atspindžių pavadinimai. Čia pat V. Dembskis aiškino: „Toms išmislytoms esybėms „dievui ir velniui“ pripažįsta kunigai geriausias arba pikčiausias ypatybes. Pirmai pripažįsta

⁸⁹ K. Marksas, F. Engelsas. Apie religiją, 31—32 psl.

⁹⁰ Fridrichas Engelsas. Anti-Diuringas, V., 1958, 273 psl.

⁹¹ B. H. Ленин. Соч., т. 38, стр. 68.

⁹² V. I. Leninas. Raštai, 15 t., 368 psl.

⁹³ Kun. V. Dembskis. Dvyniai vagių, Chicago, 1902, 80 psl.

pagarbes: „išmintingiausiojo sutvertojo, geriausio tėvo, protingiausio rėdytojo, neklaidingo mokytojo, teisingiausio sudžios“. Antrai pagarbes: „gabiliausio naikintojo, narsiausio užpuoliko, platintojo melų, nepermaldaujamo tiriono, priešo dievo ir žmonių“⁹⁴.

Matome, kad, nagrinėdamas gnoseologinę dievo idėjos kilmę, V. Dembskis sekė L. Feuerbachu. Jis parodė, kad „dievo ir velnio“ idėjos yra fantastinių „išmislytų esybių“ idėjos. Jas sukūrė paties žmogaus sąmonė. Žmogus sukūrė dievo idėją pagal savo paveikslą ir panašumą, jam priskirdamas „geriausias“, o velniui „pikčiausias“ savo ypatybes. Tai patvirtina, kad L. Feuerbacho įtaka Lietuvos ateistams buvo didelė.

Bet, pirmą sykį cituodami V. Dembskį, matėme, kad jo mintyje jaučiamas ir socialinis momentas. Toliau jis dar labiau išryškintas: „Taip mokinami ir kalbėdami vergams proto, stato jie save už idealą, vietoje išmislytos esybės, ir laiko save už geriausius tvėrikus, kada pasistato sau paaukuotus rumus; už geriausius tėvus, kada botagais gali plakti milijonus vergų; už protingiausius rėdytojus, kada iš derlingų ir patraukiančių šalių daro pustynes; už teisingiausius sudžias, kada išalkusias minias, trokštančias teisingumo, kiša į tamsius urvus arba karia ant kartuvių; už neklaidingus mokintojus, kada mokslas išrodo jų vylius ir suktybes“⁹⁵.

V. Dembskis labai ryškiai demaskavo tiek pasauliečius, tiek dvasininkus išnaudotojus. Bet, pagal jį, labiausiai religinius vaizdinius apsprendžia sąmoninga išnaudotojų veikla. Žinoma, negalima paneigti, kad viešpataujantieji išnaudotojai, savo tikslų verčiami, aktyviai dalyvavo, kuriant vaizdinius apie antgamtinį pasaulį. Melas ir apgaulė taip pat vaidino labai didelį vaidmenį. Bet vien tai neaprepia viso tokių idėjų, kaip dievas ir velnias, socialinio turinio. Todėl V. Dembskis socialinį momentą, nors ir akcentuodamas jį, suprato gana ribotai.

Marksistinis ateizmas religinių vaizdinių esmę išnagrinėja visapusiškai. V. Leninas apie dievo idėjos esmę rašė: „Dievas yra (istoriškai ir gyvenimiškai) pirmiausia kompleksas idėjų, kurias pagimdė tai, kad žmogus yra ir išorinės gamtos ir klasinės spaudos visiškai užguitas, — idėjų, *įtvirtinančių* šį užguitumą, *migdantių* klasių kovą... Dievo idėja *visuomet* migdė ir bukino „socialinius jausmus“, gyvąjį pradą pakeisdama negyvoju, *visuomet* būdama vergovės (blogiausios, beviltiškiausios vergovės) idėja. Dievo idėja niekuomet „asmenybės nerišo su visuomene“, o visuomet *varžė* engiamąsias *klases* tikėjimu į engėjų *dieviškumą*“⁹⁶. Nebūdami dialektinio ir istorinio materializmo pažiūrų, Lietuvos ateistai kaip ir Feuerbachas šios religinių tikėjimų bei dievo esmės ir nesugebėjo suprasti. O jei kartais jie — tiek Feuerbachas⁹⁷, tiek Lietuvos ateistai — ir užsiminė apie kai kuriuos socialinius reiškinius, tai tas joku būdu neleidžia manyti, kad jie suprato socialines religijos šaknis, socialinę dievo idėjos esmę.

⁹⁴ Ten pat, 80 psl.

⁹⁵ Ten pat.

⁹⁶ V. I. Leninas. Raštai, 35 t., 94 psl.

⁹⁷ Из истории философии, М., 1957, стр. 182—183.

Bet, nepaisant Feuerbacho ribotumo, jo pažiūros yra teisingos bei originalios, ypač ten, kur jis įrodinėjo, kaip sako F. Engelsas, kad „aukštesnės būtybės, kurias sukūrė mūsų religinė fantazija, tėra tik fantastinis mūsų pačių esmės atspindys“⁹⁸, kur jis įrodinėjo, kad „tai, kas religijai yra pirma, t. y. dievas, iš tikrųjų... yra antra; o ką religija pripažįsta antru, t. y. žmogų, mes privalome nustatyti ir pripažinti pirmu“⁹⁹. Šia prasme ir XIX a. pabaigos — XX a. pradžios Lietuvos ateistai, feuerbachišškai aiškindami masėms religijos kilmę, klojo ateistinei minčiai materialistinės gnoseologijos pagrindus, formavo ją teigiama kryptimi.

ЛИТОВСКИЕ АТЕИСТЫ КОНЦА XIX И НАЧАЛА XX ВЕКОВ О ГНОСЕОЛОГИЧЕСКИХ ИСТОКАХ РЕЛИГИИ

И. БАРЗДАЙТИС

Резюме

Литовские атеисты конца XIX и начала XX вв. считали, что религия не является вечным явлением. Они, отвергнув взгляд о наличии «врожденного религиозного чувства», подчеркивали, что после своего возникновения человек долгие эпохи жил без религии, не зная ее и не чувствуя необходимости в ней.

С. Матулайтис указал на то, что по мере развития орудий производства, по мере развития мышления человек пришел к религиозной вере. С. Матулайтис, связывая возникновение религии с развитием человеческого мышления, высказал очень важную идею о том, что из-за низкого развития человек долгое время не мог иметь «понятия о вере». Лишь позднее уровень человеческого мышления повысился, и в сознании людей возникли религиозные иллюзии.

Литовские атеисты могли по существу правильно решить этот вопрос благодаря тому, что они опирались на материалистическую теорию познания, которая, в своей очереди, не была лишена недостатков. Они шли по правильному пути, но тем не менее к ним подходит замечание В. И. Ленина об ограниченности старого материализма, «основная беда коего есть неумение применить диалектики к *Bildertheorie*, к процессу и развитию познания»¹⁰⁰.

Литовские атеисты считая, что определенный уровень развития человеческого мышления явился необходимым условием, без которого не могли возникнуть религиозные представления, конкретно не показали, какие качественные изменения произошли в мышлении человека, которые привели к первым религиозным представлениям. Решая вопрос о возникновении идеи бога, они были сторонниками взглядов Л. Фейербаха.

⁹⁸ К. Марксas, F. Engelsas. Rinktiniai raštai, 2 t., 330 psl.

⁹⁹ Людвиг Фейербах. Избранные философские произведения, т. 2, стр. 308.

¹⁰⁰ В. И. Ленин. Соч., т. 38, стр. 360.